

8(47.924)

U-44

内閣府は、令和元年4月1日付で、内閣府の組織改編に関する内閣府令を公布した。

BUSS 9616 UPPU No 3

57. Առաջնորդ

Հեղաստ 93ԱՀՀԵԿ

ՀԱ (ՀՅ)

Ա-44

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԻ ԳՐԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՅՐԱՍՏԱՆԻ ՍԵՐԻԱ № 3

Արքային
Գլուխին
29/01
Եղիշեան

Էդ. Ա. Պ. Ա. Ա. Ա.

ՆԻԶԱՄԻ ԳՅԱՆՁԵՎԻ

102

1. Քաջութիւնի ձականացի
2. Խուռակութիւնը
3. Ճեղք և Անգամ է
4. Ճորժ Չեղացականի կրթութիւն
5. Խափառութեան համար

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԻ ԳՐԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԵՐԵՎԱՆ

1948

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Դիտուրյունների Ակադեմիայի
Նախագահության կարգադրությամբ:
Հայկական ՍՍՌ ԳԱ. Գրեգորիենց Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ՆԻԶԱՄԻԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՔ

Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդները 1947
թվի սեպտեմբերին տոնեցին ազգբեշանական ժողովրդի հանձարեղ
բանաստեղծ Նիզամի Գյանչելիի ծննդյան ութարյուրամյակը, Նի-
զամին մեկն է անցյալի այս նշանավոր մարդկանցից, որոնք ի-
րենց ստեղծագործություններով նշանակալից ավանդ են թողել
համաշխարհային գրականության գանձարանում: Լինելով մեծ
տականդի տեր և կրելով իր ժամանակի առաջավոր գաղափար-
ները՝ Նիզամին իր գրական ժառանգությամբ կենդանի է մնացել
ոչ միայն ազգբեշանական ժողովրդի, այլև ամբողջ Արևելքի ժո-
ղովուրդների սրտում: Նրա ստեղծագործությունները վաղուց ար-
դեմ ժողովրդական լայն մասսաների սիրելի երկերն են դարձել ոչ
միայն իր հայրենիքում, այլև արևելյան շատ երկրներում (Ռուս-
իականաց, Տաջիկաստան, Իրան և այլն): Նրա երկերի հերոսները,
հատկապես Լեյլին ու Մեծնունը, որպես դժբախտ սիրահարների
կերպարներ, հանրածանոթ են արևելյան բոլոր ժողովուրդներին և
ամբողջ Արևելքում դարեւ շառունակ իրեւ համեմատությունների
ու բանաստեղծական պատկերների ազբյուր են հանդիսացել: Նրա
ստեղծագործությունների մեջ արտահայտված առաջավոր գաղա-
փարները, նրա ժողովրդական պատկերների ազբյուր ու հումանիզմը այսօր էլ
հեղինակի նկատմամբ հարազատ ու զերծ զգացումներ են զար-
թեցնում Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդների մեջ,
ժողովուրդներ, որոնք ըստ արժանավույն են գնահատում անցյալի
նշանավոր մարդկանց:

Նիզամիի ապրած ժամանակաշրջանի, այն է՝ տասներկուերորդ
դարի Ազրբեշանը, բնորոշվում է տնտեսական ու կուլտուրական
աննախանթաց վերելքով: Առանձնապես աշքի է ընկնում խոշոր
ֆեռատական քաղաքների հարգացումը, որոնք մեծ դեր են խա-
ղում երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքում: Թուրքուա-

ՅԱ. ԱՐԱՅԻ

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

(На армянском языке)

Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1948 г.

կան արևելագիտությունն այդ էպոխայի կուլտուրայի դարգացումը՝ ոչ միայն Աղբբեշանուամ, այլև Անդրբեշվասի մյուս ժողովուրդին մոտ, կապում է սելջուկների տիրապետության հետ Առանց նկատի առնելու Արևելքի ժողովուրդների, առանձնապես Անդրբեշվասի ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, առանց հաշվառնելու այդ ժողովուրդների կյանքում կատարված ներքին տեղաշարժերը, բուժուական արևելագետները 11—12-րդ դարերի Աղբբեշանի տնտեսական ու կուտուրք-քաղաքական վերելքը զարգում են սելջուկներին: Մինչդեռ սելջուկները ի վիճակի շինուարդացնելու իրենց գրաված երկրների ոչ տնտեսությունը և ոչ է կուլտուրան հենց այն պարզ պատճառով, որ նրանք տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմամբ շատ ու շատ ցածր էին կանգնած իրենց նվաճած ժողովուրդներից: 12-րդ դարում Աղբբեշանի տնտեսական ու կուլտուրական վերելքի զարգացման հիմքերը ոչ թե պետք է փնտրել սելջուկյան տիրապետության, այլ հենց իր իսկ՝ Աղբբեշանի պատճական զարգացման մեջ: Նախապես պետք է շնչառել, որ սելջուկները՝ տիրելով Աղբբեշանին, այնուամենանիվ վկայուացան իրենց ենթարկել երկրի տնտեսական կյանք՝ ամբողջությամբ վերցրած և, դրա շնորհիվ էլ, շկարողացան փոխել երկրի տնտեսական կերպարը: Այս իր հերթին արդյունք էր այն բանի, որ՝ ա) սելջուկյան լայնառարած տիրապետություններում անձնագիր սարան կենտրոնախույս ձգտումներ, և շուտով երևան եկան կիսանկախ կամ բոլորովին անկախ իշխանությունները, բ) Աղբբեշանի մի զգակի մասը՝ Եփրվանը, ամբողջ սելջուկյան քրջանում միայն մի կարճատև ժամանակ, այն է՝ սելջուկյան սովորան Մելիք-Շահ (1072—1092) օրոք ենթարկվեց սելջուկներին, և շիրվանշահները հարկատու եղան նրանց: Հենց այս հանգստամանքներն էլ կարևոր դեր խաղացին Աղբբեշանի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման տապահեցում: Տասներկուերրդ դարշհանդիսանուամ է Եփրվանի անցյալի պատմության ամենափայլաւ քրջաներից մեկը: Կարևական ու տնտեսական անկախությանը զարկ է տալիս Եփրվանի հետափա հղորացմանը, իսկ այդ լավագանց մեծ նշանակությունը է ունենում ամբողջ Աղբբեշանի համար Նույն տասներկուերրդ դարում (1136 թվին) սելջուկյան կարծանվող պետության քննարձակ տիրապետությունների մեջ բաքերացող անկախ իշխանությունների թվում կազմվում է նաև Հարու-

վաշին Աղբբեշանի աթարբեկությունը, որի մեջ մտնում է և Գյանցան: Մինչև 1152 թիվը հարավային Աղբբեշանի աթարբեկ Իղդիգի-զը հնթակա էր սելջուկյան գերագույն իշխանությանը, բայց սութան Մասուդի մահվանից հետո յուր աթարբեկությունը դարձեց անկախ ու ինքնուրույն իշխանություն: Ահա հենց այս երկու իշխանություններն էլ հանդիսա են գալիս իրեկ երկու հիմնական ֆեոդական կենտրոններ, որոնց շուրջը համախմբվում են երկրի ամբողջ ֆեոդալական ուժերը: Վերջապես, Աղբբեշանի կյանքում յափազանց նշանակալից դեր է խաղում Վրաստանի հետ կնքած դաշինքը շիրվանշահների կողմից: Երկու հարևան ժողովուրդները ոչ միայն միացյալ ուժերով կովում են թշնամիների դեմ, այլև և ունտեսական սերտ հարաբերություններով մեծապես նպաստում երկու երկրների տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմանը:

Զափազանց կարևոր դեր է խաղացել Աղբբեշանի զարգացման գործում մի ուրիշ հանգամանք ևս: Տասը—տասներկուերրդ դարերը նշանավոր են Աղբբեշանի պատմության մեջ էթնիկական կազմի զգակի փոփոխություններով: Այդ դարերի ընթացքում Աղբբեշանի տերիտորիայում բնակություն են հաստատում օգուզների, կիւղակների, թորքմենների և այլ թրավեզու ցեղեր, որոնք և բազմի, կրոնի, ինչպես և սոցիալ-տնտեսական պայմանների որոշ գնդմանը նորության շնորհիվ հեշտությամբ ձուլվում են մինչև այդ Աղբբեշանում եղած թրավեզու ուրիշ ցեղերի հետ: Այս հանգամանքը մեծ դեր է խաղում աղբբեշանական ժողովրդի վերջնական կազմավորման պլուցեսում: Նաև՝ հենց տեսլի և եկվոր թրավեզու ցեղերի ունեցած գերազանցության շնորհիվ շուտով աղբբեշաններն ըստում է Աղբբեշանի ընդհանուր էթնիկական լեզուն: Խնդիրն արդեն ճիշտ կերպով նշել են սովորական արևելագետները, տասներկուերրդ դարում ոչ միայն ուժեղանում է աղբբեշանական ցեղերի միավորումը, այլև առավել հին ու բազմաթիվ ցեղային լեզուներին փոխարինում է կազմավորվող աղբբեշանական միայնական էթնիկական լեզուների լեզուն՝ ամբողջ Աղբբեշանի տերիտորիայում: Այդ, մյուս կողմից, նպաստեց նաև տեղական այլ ցեղերի ձուլմանը՝ աղբբեշանական ժողովրդին: Այս էթնիկական վերակազմակարումն էլ, առա, իր հերթին մեծապես ազդեց Աղբբեշանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա: Առաջ եկած խոշոր ֆեոդալական քաղաքներն աստիճանաբար է՝ ավելի մեծ կշիռ են ստանում

երկրի կյանքում, իսկ այդ քաղաքներում կենտրոնացող բազմազգի արհեստավորական ու առևտրական տարրերը ոժգին թափով զարդացնում են արհեստագործությունն ու առևտուրը: Այդ է վկայում այս փաստը, որ հենց այդ ժամանակաշրջանում առանձնապես զարգանում են Գյանջային գուղգնթաց այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք են Նախիջևանը, Բալաբանը, Շամախին, Դերբենդը: Թեև այդ բոլոր քաղաքներն էլ ուղղակի կախման մեջ էին ֆեոդալ-տիրակալից, բայց և այնպես վաճառականական և արհեստավորական խամերն օգտվում էին ինքնավարության որոշ նղանակներով: Այս էպոխայում առհասարակ ուժեղանում է դասակարգացին պարբար ֆեոդալականության դեմ: Ռւշագրավ են առանձնապես արևելյան առևտավորների գաղտնի միությունները: Դրանք մի տեսակ ինքնապաշտպանության կազմակերպություններ էին, որոնց նպատակն էր պաշտպանել արհեստավորների շահերը և Շամախին շափ արգելք հանդիսանալ վերնախավի կողմից ծայրահեղ շափերի հասցված կեղեցմանը: Այդ բոլոր քաղաքների մեջ թե՛ տնտեսական և թե՛ կուլտուրական ասպարեզում առաջնակարգ տեղը գրավում էր Գյանջան: Այդանք է, որ առավել զարգացման են համառմատանի գուղգ ու առևտուրը, այս բանում անհրաժեշտ է նշել վայտառանի գերը, որ սերտ հարաբերությունների մեջ լինելով Գյանջայի հետ, անշուշտ, նպաստավոր գեր է խաղացել արհեստների և առևտուրի, և ընդհանրապես, քաղաքային կյանքի զարգացման գործում:

Քաղաքների զարգացմանը գուղգնթաց 12—13-րդ դարերում առանձնապես մեծ թափով է զարգանում նաև կուլտուրան: Քաղաքներում կենտրոնացած բազմազդի արհեստավորական-առևտրական խավերը մեծապես զարկ են տալիս քաղաքային կուլտուրալիքին: Հենց այդ խոհ արհեստավորների ձևորով կերպով ուսուցում են արվեստի այնպիսի հուշարձաններ, որոնք այդ դարաշրջանի պարծանքն են կազմում: Դրանց զարգացումն իր հերթում է նաև գիտության որոշ ճյուղերի՝ մաթեմատիկայի, բժշկության և այլն՝ զգայի առաջընթաց: Անշուշտ ինչպես ճարտարապետական կառուցումների ու մետաղադրամների պատրաստման գործության վերաբերի այսպիսի առևտուրի մասին, ինչպես մասին գաղաքական կառուցումների ու մետաղադրամների պատրաստման գործության վերաբերի այսպիսի առևտուրի մասին:

Կասի անտեսական ու կուլտուրական վերելքով, իսկ Սղբրեջանն արդ էպոխայում, ինչպես զիտենք, Անդրկովկասում նշանակալից գեր էր խաղում, մանավանդ արհեստագործության ու առևտուրավարելու գուղգում: Վերջապես, արհեստների ու կուլտուրայի ջարգացմանը զուգընթաց ճոխապես զարգանում է նաև Ազրբեջանի գրադարակի խոշոր բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Աֆղալաղդին Խափանին (մեռել է մոտ 1197 թվին), Աբու-ն-Նիզամ Ֆեհմին (մոտ 1108—1146), Մուզքիր Բալյաքանին (մեռել է 1196 թվին) և, վերջապես, Նիզամին: Թեև այդ ժամանակաշրջանի ազրբեջանական գրականությունը տակավին հարկ եղածին շափ ուսումնասիրված է, և այդ բանն առաջմատ դժվարանում է աղբյուրների սակագության պատճառով, այնուամենայնիվ եղած ուսումնասիրությունը էլ լիովին հիմք են տալիս հաստատելու, որ 12-րդ դարը ազրբեջանական գրականության անցյալի պատմության մեջ հանդիսանում է ծաղկման շրջաններից մեկը, մի շրջան, որ պատկեց Նիզամիի անմահ ստեղծագործություններով:

ՆԻԶԱՄԻԻ ԿՑԱՆՔԻ

Իլլաս Բին-Յուսուփի Նիզամիին ծննդել է 1141 թվին, Գյանջայի քաղաքում, որի ամերակները գտնվում են այժմյան Կիրովարակից մի քանի կիլոմետր հոռավորության վրա՝ Գյանջա-շայի ափին: Նիզամի բանաստեղծի մականունն է (թախլուս), իսկ Գյանջեփիցույց է տալիս նրա ծննդավայրը: Ի դեպ, եվրոպական արևելական գետներից ոմանք, հենցկելով Նիզամիի վերջին ստեղծագործության՝ շեխանդար-Նամին մեջ եղած մի տողի վրա, որում հիշվում է Շամազարի անունը, կամեցել են Նիզամիի ծննդավայրը համարել Ռում քաղաքը (Թրանում): Սակայն ինչպես հենց եվրոպացի բոլորուական արևելագետներից ոմանք են ցույց տվել, այդ տողը հեղինակին շի պատկանում: Այդ բանը վերջանականապես ապացույնի կամեմատությունը՝ բազմաթիվ ձեռագրերի հայտնաբերությամբ, Աւատի և բոլորուական արևելագետների այդ պատուընը Նիզամիի ծննդավայրի մասին, հիմնովին սխալ է:

Նիզամիի կյանքի մասին եղած տեղեկությունները շափականց աղքատիկ են ու կցկոտուր: Եղած տեղեկություններն էլ, առանց աղքատիկ առևտուրի մասին գաղաքանական բանաստեղծի երկերից են քաղաքական գաղաքանական բանաստեղծի մասին, հիմնովին սխալ է:

պիտագծու վերաբերում են նրա ստեղծագործությունների տարեգրության ու նրանց հետ կապված որոշ հանգամանքների: Ուստի և կարդի է ասել, թե նրա կենսագրությունը, այն ձևով, ինչպես մինչև այժմ կատարված ուսումնասիրություններով ներկայացվում է, իր իշխ ստեղծագործությունների պատմությունն է, թեև, իհարդեմ, տառապին ոչ ամբողջական պատմությունը:

Թե ինչպիսի ընտանիքում է ծնվել նիզամին՝ հայտնի չէ. համեմայն զեպս ընդունված է, որ նա իր ծագմամբ կապված լի եղել ֆեռդաշական վերնախավի հետ. ավելի համանական է համարվում այն, որ նրա հայրը պատկանել է արհեստավորական խայմին: Ինչ էլ որ լինի, անկասկած է, որ ծնողները բավարար միշտներ ունեցել են, որ և հնարավորություն է տվել այն ժամանակամասը համար անհրաժեշտ կրթություն տալ զավակներին: Նիզամին՝ նիզամ Մութարրիզին՝ նույնպես եղել է բանտառեղծ, քայլ նա ընտրել է իր համար մի բոլորովին այլ ուղի, քան նիզամին. քառնարկվ պալատական բանաստեղծ՝ նա գրել է մեծ մասմբ քամիդներ՝ ի փառ փեղալ տերերի: Նրա ստեղծագործություններից չափազանց քիչ են հասել մեզ, և դրանք ել բազականաշափ ուսումնասիրված չեն, ուստի և դժվար է որևէ բան առել նրա բանաստեղծական ծիրքի մասին: Այնուամենայնիվ, վըստանորեն կարելի է ասել, որ նա առանձնապես մեծ հոչշակի չի տրժանացել, և ժամանակի բանաստեղծները ստվերի տակ են թողել նրանց:

Եղած ովյալները հնարավորություն չեն տալիս պարզեցու, թե նիզամին ե՞րբ է զրկվել ծնողներից: Հայտնի է, որ նա ամելի շուռ է դրկվել հորից. այդ հաստատվում է հենց բանաստեղծի այն քառարերավ, թե մանուկ հասակից իր կրթության հոգսը մոր վրա է մնացել Մոր Հոգատարության շնորհիվ նա ստացել է բազմակողման կրթություն: Նա լիովին տիրապետել է այն ժամանակված համապատասխան կրթություն: Նա լիովին տիրապետել է այն ժամանակված համապատասխան կրթություն: Ենթադրություն կա, որ իմացել է նաև հունարենի նա լուրացրել է ինչպես արաբական փիլիսոփայությունը (բնականարար՝ առավածաբանության հետ), այնպես էլ հունական կլասիկ փիլիսոփայությունը, հմուտ է եղել աստղաբաշխությանը, մաթեմատիկային, աշխարհագրությանը, իրավաբանությանը, բժշկու-

թյանը և այլն: Ուշագրավ է, որ նիզամին, թեև լավ գիտեր ալքիմիան, բայց խիստ կերպով ըննադատում է իր ժամանակի գիտության այդ հոչակիված ճյուղը և լի համարական նրան: Այսպիսով, նա ոչ միայն լիովին յուրացըրել էր իր ժամանակի առներող գիտությունը՝ յուր բոլոր ճյուղերով, այլև իր գիտական հայացքներով և առևտում էր ժամանակի առաջավոր մտքին: Նսկ այդ առաջամիջոր գաղափարները, ինչպես և գիտության մեջ ոչ սահմանափակվածությունն, այլ բազմակողմանիությունը, ինչպես հայտնի է, մերածնության դարաշրջանի բնորոշ երևույթներից են:

Ինչպես նիզամին ինքն է ասում, իրքն բանաստեղծ հոչակիվել է իր գաղելներով դեռևս վազ երիտասարդության տարիներում, մի քանի, որ նշանակում է, թե իր գիտական պարապմունքներին դուգությաց նա դեռ երիտասարդ հասակում զբաղվում էր արդեն պոեզիայով: Ցուր ընդարձակ գիտության ու բանաստեղծական տագանօդի շնորհիվ նիզամին անշուշտ կարող էր հեշտությամբ մուտք գործել որևէ իշխանի արքունիքը, որպես պալատական բանաստեղծ: Սակայն նա, շնայած իր հնարավորության, շի ընտրում ժամանակի բանաստեղծների մեծագույն մասի սովորական ուղին: Պետք է հիշել, որ իր ժամանակի բանաստեղծների ուղղակի երաժամկետներն էր դառնալ պալատական բանաստեղծ: Առանձնապես այն բանաստեղծները, որոնք շունեին որևէ արհեստ կամ եկամուտի որևէ մշտական ու ապահով աղբյուր, պալատում էին տեսնում ոչ միայն ստեղծագործելու, այլև ապրելու միակ հույսը: Դառնալով որևէ ֆեռդափի պալատական բանաստեղծը, այդ կարգի պոետները մի միանգամայն ապահովվում էին տնտեսական, հաճախ մեծամեծ պատրիվների արժանանում, բարձրաստիճան պաշտոններ ստանում՝ վայելելով տիրակալի շնորհները: Սակայն, ինչպես պարսիկ բանաստեղծ Սատիին է ասում, պալատական աշխատանքը երկու կողմ ունի «հացի հույս» և հոգու երկյուղը: Պալատական բանաստեղծի այդ «կսեմաշուր» վիճակը նախանձելի էր այնքան ժամանակ, քանի դեռ բանաստեղծը չէր ճաշակել այդ վիճակի բոլոր «վայելքները»: Դառնալով պալատական բանաստեղծ, այդպիսի պոետները կորցնում էին և իրենց անձնական աղատությունը, և ոտքագարծական աղատությունը: Նրանց վերուստ արդեն տրքում էր ստեղծագործությունների թեմատիկան՝ ներբողներով գովերգել «ուվանագործական» պարափակալից, կամ տարափակալից գաղելներ գործել,

որպեսզի յով խնջույքներում տիրակալի պալատական երդիները երգեն։ Ավելի վատթարը, սակայն, անձնական աղատության կորուսը և հոգվանափոր-տիրակալի զայրութի երկյուղն էր։ Պալատական բանաստեղծը ամեն բոլի կարող էր պատճել տիրակալի վերաբերմունքի փոփոխությանը, պալատական խարդախ միջավայրը և, առանձնապես, մրցակից բանաստեղծների մեքենայությունները լիովին հիմք էին տալիս այդպիսի երկյուղի։ Պալատական բանաստեղծը, զգուշության դեպքում, իր կամքով շնորհանդեպ պատճառը ու հեռանալ, այդ պատճառով էլ, նա, հլու իր վիճակին, մշտապես զգույշ պիտի լիներ՝ իր վրա շնորհանդեպու տիրոջ զայրութիւն իսկ հրավիրել իր վրա տիրակալի ցասումը, հաճախ նշանակում էր ոչ միայն զրկվել բոլոր շնորհներից և արտաքիւ պալատից, այլև գաժանորհն պատժվել Այդպիսի որախտի էր արժանացել, օրինակ, հոչակավոր պալատական բանաստեղծ և արքանին՝ հնդարկվելով բանաստեղծական, այդպիսի պատճի էր արժանացել Ֆելեքին՝ մենակուով բանուամ։ Ի դեպ, պալատական բանաստեղծների այդ վիճակը շափականց հետաքրքրական արտահայտություն է գտել նրանց ստեղծագործությունների մեջ։ Չափազանց բնորոշ է, որ իշխանների համար փասմափայլ ներբողներ գրող պալատական բանաստեղծները թողել են խորը վրշտով ու հոգետեսությամբ համակված եղերերգություններ (էլեգիաներ), որոնք անշուշտ գրված չեն եղել հրապարակային ընթերցանության համար։ Դրանց՝ այդ եզերերգությունների մեջ է, որ տարփակից գաղեների ու շուալլ զովասանցներով ճոխացած պերճարան ներբողների հեղինակներն արտահայտել են իրենց խոր վրշտերը, իրենց հիասթափությունը՝ պալատական կյանքից ու ձագել պալատական միջավայրը։ Հայտնի է, օրինակ, ներբողների մեծ վարպետ նույն Խաւեանի մի եղերերգությունների շշաբսիյան վերաբուլ, որի մեջ հեղինակը խոր կակիծով պատմում է իր կրած դառնությունները՝ պալատում։ Պալատական բանաստեղծի այս վիճակն էր, ահա, որ կարող էր ընտրել նիզամին և ուներ բոլոր տվյալները՝ դրան համար, բայց մինչև կյանքի վերջն էլ նա չի գիտում գեպի այդ ուղին և հեռու է մնում պալատներից։ Ենթադրել, թե նիզամին միանգամայն ապահովված էր տնտեսական և այդ պատճառով չի դիմել դեպի պալատ, սխալ կլիներ, որովհետև նենց իր ստեղծագործությունների մեջ նա շատ համախ է գտն-

շատվում յուր տնտեսական ծանր կացությունից։ Միանգամայն տրամաբանական և ընդունելի է այն տեսակետը, որ նիզամին ուղղակի համոզմունքով չի ձգտել պալատական բանաստեղծի վեհակին։ Նա չի հաշտվել այն մտքի հետ, թե մի կտոր հացի համար պետք է ենթարկվել բոնակելի ամեն մի քմահաճույքին։ Նա գտնում է, որ ավելի լավ է բավարարվել համեստ ապրուստով, քան թե դիմել բոնակալների «բարեհաճույքանը» և դառնալ նրանց ստրուկը։ Նա այն համոզմունքին է, որ չի կարելի հլությամբ կռն բոնությունը։

Ինչո՞ւ հանձնում ես հարվածի պարանոցդ հովորեն, ինչո՞ւ տանում են լուս ու մունջ՝ բռնությունը անօրեն, եղի՞ր դու փուշ, պահի՛ր մեջքիդ սլաքները սրասալր...

Բացի այդ, նա չի հավանում նաև պալատական բանաստեղծների ստեղծագործությունը։ Ցուր դժբահությունը թե՛ պալատական բանաստեղծների վիճակից, և թե՛ նրանց շինծու, անարվեստ ու մանավանդ, միայն առատ պարզների համար գրված փեռք ներբողների նկատմամբ, նա հիանալի կերպով արտահայտել է հետեւալ տողերում։

Քանի դեռ կա մի կտոր հաց և մի կում ջուր, Շերեփի պես ամեն անոթ մի՛ մտցնիր ձեռքդ իզուր։

Ապա

Նրա համար միայն հեշտ է բառերը դասավորել, Ով բավարպւմ է զատարկ բանաստեղծություններուն. Իսկ նա, ով թանկապին քար է պղկում ժայուից, Նա միայն ճիգով է գտնում իրեն հարկավոր խոսքը։

Վերջապես, կա նաև մի երկրորդ ենթադրություն՝ պալատական կյանքից նրա խոսափելու պատճառների մասին։ Աղբյուրների մեջ աղոս տեղեկություններ կան այն մասին, որ նիզամին կապեր է ունեցել արհեստավորական «Ախի» կազմակերպության հետ։ Դա աշխատանքային կոմունայի նման մի կազմակերպությունը։

Այսան էր, որի անդամները միացնուած էին իրենց վաստակը մի լնիքանուր գանձարանի մեջ, իրաւության դիրք ունեին թշբանավորների նկատմամբ և պարտավոր էին ապրել իրենց սեփական աշխատանքով, Ախինների հայացքների մեջ կային որոշ ընթանուր գծեր սուֆիական-պանթեստական կրոնափիլիստիացնեան հետ. բայց, միևնույն ժամանակ, շատ կարևոր հարցերում նրանք որոշակիորեն հակադրվում էին սուփիզմին: Դրանցից առանձնապես կարևոր է հիշել նրանց վերաբերմունքը բռնության նկատմամբ: Խնչես հայտնի է, սուփիններն ընդհանրապես չեղոք դիրք ունեին բռնությունների նկատմամբ. նրանք անտարբերություն էին քարոզում հավասարապես և շարի, և բարու նկատմամբ, և իրենց այդ անտարբերությունը հիմնավորում էին իրենց այն սկզբունքով, թե և շարիքը, և բարիքը կառարվում են իրեն թիւ աստվածային բացարձակ էության թելադրությամբ: Այսպիսով, ուսմինները ոչ միայն հաշտվում էին գոյություն ունեցող բռնությունների հետ, այլև ուղղակի արդարացնուած էին նրանց գոյությունը: Մինչդեռ Ախինները ճիշտ հակառակ դիրք էին բռնում. նրանք ընդունում էին աշխատավորների իրավունքների պաշտպանությունը մինչև իսկ գենքի միջոցով: Արաք պատմիլ Իրն-Բատուսան՝ նկարագրելով Ախինների կյանքն ու վարքը՝ ասում է, թե նրանք տարածված են բոլոր այն երկրներում, որտեղ թուրքական ժողովորդներ են ապրում. ամբողջ աշխարհում, — ըստ Իրն-Բատուսայի խոսքերի, — չեր կարելի գտնել ճանապարհորդների և բանվճերի նկատմամբ ավելի հոգատար մարդիկ, քան Ախիններն էին. Նրանք պատրաստ էին անմիջապես թոցնել կեղեքիշ գլուխը և պինքով պաշտպանել խեղճերին: Բռնության դեմ այսպիսի ակտիվ գործությունը Ախինների բնորոշ հատկություններից մեկն է: Թե նիդամին իրք պատկանել է Ախինների կազմակերպությանը, առայժմ նշած սակավ ու ազոտ ակնարկները հնարավորության շեն տալիս հաստատելու, բայց, եթե նա անձնապես շի էլ պատկանել այդ կազմակերպությանը, առաջ նրանց հայացքներից շատ բան է յուրացրել և արտահայտել իր ստեղծագործությունների մեջ: Այդ բանը մենք կտեսնենք շարադրանքին հետագա գլուխնեւում:

Ինչ էլ որ լինի, այդ պատճառներից որն էլ ընդունելու իրենք, — անշուշտ ավելի ճիշտ կլիներ երկուսն էլ միասին ընդունում:

նել, — վաստը մնում է այն, որ Նիդամին մինչև կյանքի վերջն է հեռու է մասցել պալատներից և ընտրել է իր աշխատանքով, թե՛ կարուության ու զրկանքների գործով, հաց վաստակելու ու առեղծագործելու ուղին՝ հավատարիմ մնալով իր այն արտահարական թյանը, թե՛

Աշխատանքի համար նոր մենք աշխարհ ենք, եվ ոչ դատարկ շատախոսության:

Ցուր առաջին պոեմը Նիդամին ավարտել է շուրջ 1176 թվական: Պոեմը կրում է «Գաղտնիքների գանձարան» (Մախան ուղ-ասությ): Վերնագիրը: Դա, ըստ կառուցվածքի, խորհուրդների ու խրատների մի գիրք է, բաղկացած բաններ գույններից, որոնք կոչվում են «զրուցյներ»: Դրանցից յուրաքանչյուրը մի պատվիրան է երկրի տիրակալներին՝ երկրի կառավարման մասին: Իրեւ իր խրատական մտքերի ապացուց կամ հիմնավորուած, նիդամին յուրաքանչյուր խրատի կամ պատվիրանի հետ պատմում է որևէ առանք, պատմության մեծ մասամբ նյութ քաղելով անցյալից, և դրանով իսկ Եղ ավելի համույթ դարձնում իր արտահայտած գաղափարները:

Համաձայն Արևելքում ընդունված գրական տրադիցիալին՝ նիդամին իր ստեղծագործությունն ուղարկում է ժամանակի տիրուկալներից մեկին, այն է՝ Էրզինջանի (Երզնկայի) մելիք Բանեւ-Մանգուչակ Ֆախրիդինի Բահրամշահին: Խնչես պատմում է մեղչուկյան պատմիչներից մեկը, մելիքը շատ է հավանել պոեմը և «վատահելի մարդու միջոցով մեծամեծ գանձեր է ուղարկել բանաստեղծին: Սակայն մի կողմից ոչ մի հիշաակություն վկենք» այդպիսի գանձի ստանալու մասին, մյուս կողմից նիդամին ակնարկներն այն մասին, որ իր ստեղծագործությունները թեև միշտ գովասանքի են արժանացել, բայց ըստ արժանվուց չեն վարձութրքել, արևելագետներին այն հավանական կարծիքն են թերեւ, որ եթե նույնիսկ Մելիքն իրոք ուղարկել է պարգևներ, ապա, օքուտահելի մարդը տեղ էլ հասցերեւ:

Իր առաջին պոեմի համար նիդամին վարձատրվեց մի ուրիշի՝ Դերբենդի տիրակալի կողմից. վերջինս իրու պարզ նրան ուշի՝ Դերբենդի տիրակալի կողմից տեղ էլ հասցերեւ:

1 Արևելագետներից սմանց կործիծով առաջին պահմական ավարտել է 1172—74 թվական:

Դաքիեց իր ստրկուհիներից մեկին՝ գեղեցկուհի Աֆակին։ Բանաւանդն ընդունեց այդ նվերը, բայց պահեց իր մոտ այլիս ոչ իբրև առքիուհի, այլ որպես իր օրինավոր կինը։ Թէ երր է տեղի ունեցել այդ ամուսնությունը, առայժմ ստույգ կերպով որոշված չէ։ Համեմայն դեպ այդ պետք է տեղի ունեցած լինի 1174 թվին կամ ավելի շատ։ Քանի որ 1174 թվին ծնվել է Նիզամիի միակ որդին՝ Մուհամեդը։ Սակայն ամուսնական հրջանիկ կյանքը Նիզամին վայելեց ոչ երկար ժամանակ։ Հավանաբար 1180 թվին, եթե ոչ ավելի շուտ, երբ նա աշխատում էր իր երկրորդ պոհմի՝ մեռուով ու Շիրինի՝ վրա, մահացավ նրա սիրեցյալ կինը։ Խորը վիշտը ցնցեց պոհտի ամբողջ էությունը, և նա յուր անսահման սերն իր կնոջ նկատմամբ տեղափոխեց յուր ստեղծագործության հերոսուհուն՝ Շիրինին։ Պետք է ասել, որ Նիզամին ընտանելիքն կշանքում ընդհանրապես դժբախտ է եղել։ Յուր առաջին կնոջը կորցնելուց հետո նա ամուսնացել է երկրորդ, ապա և երրորդ անգամ և միշտ էլ կարճ ժամանակից հետո կորցրել է կնոջը։ Նա ինքը յուր վերջին ստեղծագործության մեջ սուր կերպով նկատում է, թէ իր ստեղծագործությունների ավարտումը զուգադիպել է յուր կնոջ մահվան։

Տարօրինակ է իմ բախտը բառեր Հյուսենու մեջ. . .
... Երբ ես պատրաստում էի Շիրին-Հալվան,
Դատարկվեց իմ տունը նրանից, ով քաղցրավինի էր
պատրաստում։
Երբ իւլի-գանձի շուրջը պարիսպ էի կանգնեցնում,
Մի այլ գոհար ես պահ տվի այնտեղ,
Այժմ էլ, երբ Հարսանիքը¹ վերջին է հանգում,
Մի այլ հարս ես հանձնեցի Ռիզվանին².

Զրկվելով կնոջից՝ Նիզամին իր ամբողջ սերն ու գուրգուրանը քը կենտրոնացրեց որդու՝ Մուհամեդի վրա, որին և շուտով իր ընձերն ու խորհրդակիցը դարձեց։

Ավարտիվ հնորով ու Շիրինը՝ 1180 թվին, բանաստեղծն

ուղարկում է իլլիգիզիդ էմիր Զհան Փահլանին, որ հրամանում է հատուցել Նիզամիին արժանի պարգևով. բայց, ինչպես ցույց են՝ տալիս փաստերը, այդ կարգադրությունը պաշտոնիաների կողմից ի կատար չի ածվել։ Միայն էմիրի մահվանից հետո՝ 1186 թվին, նրա եղբայրը ու հաջորդ Կըզըլ Արպանը հիշեց բանաստեղծն և հատկացրեց նրան մի կիսավեր գյուղ, որ ավելի շատ ժամանակում էր պահանջում տիրողից, քան եկամուռ բերում։ Ուշագրավ է, որ այդ առթիվ ինքը Նիզամին էլ դառն հետանքով նկատում է, թե շահը զիտե, որ բանաստեղծը սակավապես է և ոչ խստապահանջ, ուստի և վարձատրել է նրան «իր պահանջմունքների համապատասխան»։ Տիրություն արել է Նիզամին այդ գյուղին, որ կոչվում էր Համբունիան, թե ոչ, և ո՞ր շափով նա եկամուռ է բերել բանաստեղծին, հայտնի չէ. այնուամենայնիվ, իր կուկ Նիզամիի հետագա ստեղծագործություններում ւրատհայտված տրումչը հաստատում է, որ դրանից հետո էլ նրա տնտեսական դրությունը չի բարելավվել։

«Խորով ու Շիրին» պոեմն ավելի մեծ ընդունելություն գտավ. Նիզամիի համբավը հոչակվեց ամբողջ երկրում։ Նվ, ահա, 1183 թվին Շամախու շիրվանշահ Ախսիթանը հատուկ սուրբհանգակի միշոցով պատմիրում է բանաստեղծին գրել իր համար մի նոր պոեմ և առաջարկում է նաև թեման, որ է արաբական ավանդությունը կելլի ու Մեծունի դժբախտ սիրո մասին։ Բանաստեղծը, որ նախակես չէր ախորդում այդ թեմայից, իր որդու հորդորանքներով հանձն է առնում պատվերը և ոչ ավելի քան շորս ամսում ավարտում յուր նոր ստեղծագործությունը, որ շուտով շտեմնված հոշակի է արժանանում ամբողջ մահմեդական Արևելքում։ Պոեմն աներեկայնի ժողովրդականություն ստացավ ոչ միայն Աղրբեջանում, այլև ամբողջ Առաջավոր Արևելքում և դարձավ հետապայի շատ ու շատ բանաստեղծների աղդեցության ու նմանության առջնակարգ պարյուներից մեկը։

1196 թվին Նիզամին նոր պատվեր է ատանում Մարտավայի տիրակալ Ըորիփա-Արշաւանից. վերջինս դիմում էր բանաստեղծին, որպեսզի մի նոր ստեղծագործությամբ անմահացնի նաև իր անունը։ Նիզամին այս անգամ էլ զիմեց պարսկական ժամանակադրությանը և իրեկ թեմա ընտրեց սասանյան Բահրամ Գուր արքայի պատմությունը, նույն թվի հուլիսին իսկ նա պարտեց, իր նոր

¹ Խոսրվ Հիւ-բանդար Նամեկի ժամին է։

² Դրախտի պահապան։

պահմը, որ կրում էր օթոթ գեղեցկուների (կամ՝ Յոթ պատկճը-ներ)՝ վերնագիրը:

Նիզամիի կյանքի հետագա տարիների մասին այլև տեղեկություններ չունենք: Օթոթ գեղեցկուներից» հետո նա գրել է իր վերջին պետք՝ «Խաքանդար-Նամեն» (Գիրք Ալեքսանդրի մասին): բայց թե երբ է ավարտել այն, հայտնի չէ: Բանաստեղծն ասում է, որ այդ ստեղծագործության վրա աշխատելու ժամանակ լրացել է որպու 17 տարին, որ Համբեկնում է 1191 թվին: բայց դա կարու էր աշխատանքի սկիզբը վիճել և, ամենայն հավանականությամբ՝ այդպես էլ է: Իսկ այդ նշանակում է, թե Նիզամին «Խաքանդար-Նամեն» վրա աշխատել սկսել է շատ ավելի վաղ, քան օթոթ գեղեցկուներին վրա:

Իր կյանքի վերջին տարիներում Նիզամին շատ ավելի ժանդ օրեր է ապրել. իր առանց այն էլ ոչ բարենպաստ տնտեսական կացությունն էլ ավելի ծանրացել է երկրաշարժի շնորհիվ, որի նկարագործությունը տալիս է նա իր վերջին ստեղծագործության մեջ: Իր կրած զրկանքների մասին բանաստեղծն առանձնապես շատ է գանգատվում վերջին պոեմում:

Ճշտված չեն նաև Նիզամիի մահվան թիվը: Առայժմ հավանական են Համարում, որ նա մեռել է 1203 թվին: Նիզամիի հայրենակիցները, որոնք, ի դիմու նրա, տեսնում էին իրենց իմաստում խորհրդատուին, օգնականին ու պաշտպանին, թաղել են նրան մեջ շուրջով: Նրա գերեզմանի վրա կանգնեցրել են արձան, որ կանգու է եղել մինչև 19-րդ դարի սկզբները: Ժողովրդի հիշողության մեջ Նիզամին մնացել է իրու ժողովրդի շահերի արդար պաշտպան: Իրքու սուրբ, և ժողովուրդը նրա զիրիմը դարձրած է եղել ուխտատեղի: Աղբեցանական ժողովուրդը այժմ նոր, հակայական հռչարձան է կանգնեցրել բանաստեղծի հայրենի քաղաքում՝ Կիրովագրում:

ՆԻԶԱՄԻԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նիզամիի հիշալ հինգ պոեմները կազմում են մի ժողովածու որ կրում է «Խամսե» (Հնդյակ) ընդհանուր վերնագիրը: Բացի դրա մեջ հեղինակն իրեւ ժառանգություն է թողել նաև քնարական բանաստեղծությունների մի ժողովածու (Դիվան), որ, սակայն, մերողությամբ չի համել մեզ: Թեև Նիզամիի քնարական բանաստեղծությունները ևս, ինչպես կտեսնենք սոորու, գեղարվեստորեւ բարձրարժեք ստեղծագործություններ են, սակայն նա իր բանաստեղծական փառքը նվաճել է հիշալ հինգ պոեմներով: Այդ պատճենները Նիզամին ինքը չի միացրել մի ժողովածուի մեջ: արևելականները պարզել են, որ այդ կատարված է մոտավորապես տառերեքիցը դարում՝ անհայտ խմբագիր-արտագրողի կողմից: Վերջինս է պատկանում նաև «Խամսե» խորագիրը: Համենայն դեպք հինգ պոեմների մի ժողովածուի մեջ Խամսան պատճենը Արևելքի մահմեդական ժողովուրդների գրականության ըլլուրագործված տրադիցիաներից մեկը դարձավ Նիզամիի այդ ժողովածուի շնորհիվ: Ճիշտ է, հետագայում որոշ բանաստեղծներ՝ գործյալ այդ տրադիցիաներին հետևելով՝ մի ժողովածուի մեջ միացրել են ոչ թե հինգ, այլ յոթ պոեմներ (Յոթիյակ), սակայն այս առանձնապես հաջողություն չի ունեցել, և մինչև 18-րդ դարն էլ գերազանցապես տարածված է եղել հնդյակը:

Նիզամիի «Խամսե» մեջ պարունակվող այդ հինգ պոեմների միջև թե՛ սյուժենի, և թե՛ կառուցվածքի ու տաղաշափության տեսակենից որևէ ընդհանուր բան չկա: Ընդհակառակն, Նրանք իրարից շափազանց տարբեր են և թեմատիկայով, և՛ կառուցվածքով: Սակայն, նախքան այդ ստեղծագործությունների վերլուծության անցնելը, անհրաժեշտ ենք Համարում համառոտակի ծանոթացնել ընթրույնին նրանցից յուրաքանչյուրի բովանդակության հետ:

Գաղտնիների զանգարան:— Ինչպես ասել ենք, Նիզամիի առաջին ստեղծագործությունը կրում է դիվակիեկական քնությունը չունի թեմա, այլ բաղկացած է բանահինգ պատճեններից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է Նիզամիի «Հայացքները՝ կյանքի այս կամ այն երնույթի մասին և նրա խթաները այդ առթիվ: Ստեղծագործությունն սկսվում է ներածական գլուխներով՝ «Այս գիրքը կազմելու և նրա արժանիքների մա-

¹ Բնագրում վերնագրված է «Համբեկ ֆեյքար» պարունակեան փելքա բառը նշանակում է ե՛ պատկեր, ե՛ գեղեցկուներ: Եթես իմաստն էլ համապատասխանում են պոեմի բառնագույներներ: Համանական է, որ հենց այդ էլ նկատելունազն հեղինակն ընարել է այդ երկիմաստ բառը.

սին», «հոսքի առավելությունների մասին», «Դիմում աստծուն և այլն։ Ուշագրավ է, որ նույնին աստծուն դիմելիս ու նրան նկարագրելիս էլ Նիզամին արտահայտում է յուր քաղաքական հայտապները։ աստծուն նա չի ներկայացնում իրեւ վերացական, ինչ-որ մի բացարձակ է ուժում, այլ գնում է նրա մեջ մարդկային հաւելիանիշներ, և, որ առանձնապես կարևոր է, ներկայացնում է նրան իրեւ աշխատավորների պաշտպան։ Հենց այդտեղից էնելով էլ նա դանդատավում է աստծուն բռնականներից ու կեղեցիններից, առելով ոգնիր ինձ, չէ՞ որ մենք զուրկ ենք արդար գատավորից։ իմ դումեղ գանես, էլ ո՞ւմ դիմենք մենք... Կրօստիր (նրանց) վարձը, որովհետև նրանք շատ են պահանջում, որու վերցրու (նրանց) բաժինը, որովհետև նրանք կողապտիշներ են։ Այս ներածական, գուշակներին հաջորդում են բուն զրույցները, որոնք զանազան բովանդակություն ունեն։ Ամեն մի զրույցի մկրում, որպես մուտք, Նիզամին շարադրում է, իր սկզբունքները տվյալ զրույցի առանցքը կազմող երևույթի մասին, զրանով, կարծես, տեսականորեն նախապատրաստելով ընթերցողին, ապա պատմում է որևէ առակ կամ պատմվածք՝ արդ տեսական շարադրանքի ոգուն համապատասխան։ Գրի այսպիսի կառուցվածքը առիթ է տվյալ եվրոպական բուրժուական արևելագետներին այս ստեղծագործությունը համարելու գեղարվեստորեն թույլ գործ։ Սակայն այդ արևելագետներն իրենց այդպիսի գնահատականի համար շափանիշ են ընդունել բուրժուա-էսթետիկ ճաշակը։ Իրականում դա մի մեծարժեք ստեղծագործություն է և արժանի ավելի մեծ ուշագրության, քան այն, որին արժանացել է մինչև այժմ։ Ինչպէս, հենց այն հանգամանքը, որ նա չունի մի ընդհանուր թեմա, հայտնի շափով զգվածքացրել է բանաստեղծի գործը։ դրան ավելացել է նաև այն, որ նա իրեն նպատակ չի դրել այդ առաջին գրքում հյուսել սիրային ոռմանտիկական մի պատմություն, կամ մի դյուցազնվեալ նա այդ ստեղծագործությամբ կամեցել է գեղարվեստորեն արտահայտել իր փիլիսոփայական, բարոյագիտական հայացքները։ Ասկ այդ նշանակում է, որ ստեղծագործության ամբողջությունն ու միասնականությունը հիմնված է ոչ թե թեմայի, այլ այդ փիլիսոփայական-բարոյագիտական հայացքների ամբողջ սիստեմի վրա։ Հենց այս հանդամանքն էլ երկրորդ, ավելի լուրջ դժվարությունն էր հանդիսանամ։ Ենթա չէ բանաստեղծական խոսրով, շափածով առաջարկում է այսպիսի պատմում է, թե մի անգամ Սասանյան Խոսրով Անուշիրվան թագավորը որտորդությամբ

շարադրել մի ամբողջ փիլիսոփայություն։ Իսկ Նիզամին շափա-զանց գարանտորեն կարողացել է կատարել այդ հենց այս է, որ բուրժուական արևելագետները շնոր ուղում տեսնել Բացի գրանիք, բուրժուական արևելագետները փորձում են դարձյալ նսեմացնել այդ երկի արժեքը նաև բովանդակության տեսակետից։ Նրանք աշխատում են ցույց տալ, որ Շահադանիքների դանձարանը» միսթիկական ընույթ կրող երկ է, որ նրա մեջ արտահայտված փիլիսոփայությունը սովորական կրոնափիլիսոփայությունն է։ Բայց այս ձուեցումը միանգամայն սխալ է և ցայտուն կերպով ցույց է տալիս բուրժուական արևելագետների մի հայտնի տեսնդնցը։ Այդ արևելագետները շատ բանաստեղծների են հոչակել իրուն սովոր-բանաստեղծներ, կամենալով սքողներ, մթագնել նրանց ստեղծագործություններում արտահայտված առաջավոր գաղաքարները, կամենալով նրանց սոցիալական բողոքը «մեկնաբանել» իրեւ սուֆիական։ «Շահամարումն աշխարհիկ կյանքից»։ Այդպես են վարդել նրանք Օմար Խայամի քայլակների հետ, այդպես վարդել են Դայոնի դիմուլուատ, բանաստեղծ-պրոպագանիստ Նասիրի Խոս-տոմի-ստեղծագործությունների հետ, այդպես են վարդել նաև Նիզամիի այս պոեմի հետ։ Համարել այդ ստեղծագործությունը գեղարվեստորեն թույլ, իսկ բովանդակությամբ էլ միսթիկական և դրանով իսկ արժեքազրկել այն, թույլ շտալ, որ նրանում արտահայտված սոցիալական բողոքը հասնի մասսաներին, բողարեկել այդ բողոքը և մեկնաբանել այն սուֆիզմին հատուկ այլարանություններով, — առա բուրժուական արևելագետների նպատակը։ Մինչդեռ սովորական արևելագետությունը, որ, զինված մարքսինիսյան փիլիսոփայությամբ, կարողանում է ճշտորեն հասկանալ ու գնահատել երևույթները, ճիշտ կերպով հասկանում է Նիզամուն, վեր հանում այդ ստեղծագործության մեջ արտահայտված սոցիալական բողոքը և դրանով իսկ մերկացնում բուրժուական արևելագետության այդ հակագիտական մնասակար տեսնդնցը։ Որ Նիզամիի այդ ստեղծագործության մեջ հիմնականը հենց սոցիալական բողոքն է, բողոքը՝ կեղեցումների, բռնությանների ու շահագործման գեմ, կարելի է ցույց տալ մի քանի զրույցների հակիրճ բովանդակությունը շարադրելով։ Այսպես, «Նուշիրվանի և իր վեցըրի մասին» պատմվածքում հեղինակը պատմում է, թե մի անգամ Սասանյան Խոսրով Անուշիրվան թագավորը որտորդության

ժամանակ հեռացել էր թիկնապահ խմբից Նրան հետևում էր ծփաբն իր վեզիրը Իրենց ճանապարհին արքան ու վեզիրը հասնում են մի ավերված գյուղի Շուրջն ամեն ինչ դատարկ էր, ամենուրեք բարձրանում էին կործանված տների գիշատակները. Այս ո՞չ կյանք, ո՞չ մարդ Միայն մի կիսավեր պատի վրա նստած էին նրերու բու, որոնք ինչ որ բանի մասին ոգևորությամբ խոսում էին Բուերի բարձր ճիշը, որ լսվում էր այդ ավերակների միջից, առառառ ազդեց արքայի վրա և միաժամանակ շարժեց նրա հետաքրքրությունը: «Ճաշ» մասին են խոսում նրանք, — հարցուց արքան վեզիրին: Պարզվեց, որ նրանցից մեկն իր աղջկան կնուժիան է տալիս մյուսին և իբրև հատուցում նրանից պահանջում է արդ ավերված գյուղն ու շրջակայիր մի բանի այդպիսի գյուղերու Մյուսը պատահանում է, թէ ինքը հաճույքով կարող է տալ այդ ավերակները և ավելացնել դրան հարցուր հազարավոր այդպիսի ավերակները, որովհետև բանի գեռ կենդանի է Խոսրով Անուշիրվանը, ժողովուրդը կմաս թշվառության մեջ և շատ ու շատ գյուղեր դնու կալերվեն: Այդ խոսքերը խորապես ներգործում են Անուշիրվանի վրա, նա այնուհետև վերջ է տալիս բռնություններին և կառավարում է երկիրն արդարությամբ ու բարությամբ:

Երեթե նույնպիսի բովանդակություն ունի նաև «Սուվթան» Սանջարի և պառավի մասին» պատմվածքը, բայց սրա մեջ բողոքը բռնությունների ու կեղեցումների գեն արտահայտված է ավելի սուր կերպով նիզամին պատմում է, որ մի պառավ կին զալիս է սելչուկյան սովորան Սանջարի մոտ և նրան բողոքում իրեն հացրած տանջանքների ու նեղությունների մասին: Ամրող պատմվածքը, բացառությամբ մի բանի երկտողից, պարունակում է սովթանի ու նրա պաշտոներթյան անիրավությունների, կեղծությունների ու բռնությունների թվարկումը, որ առանց վախճառչության առջև կառավարում է պառավը:

Ես, — ասում է պառավը սովթանին, — քո մեջ չեմ տեսնում արդարաբատության պատճեռ ևս չեմ տեսնում կեղեքան վերջը, Թագավորը պետք է ժողովրդին ապավեն լինի, իսկ ուր գողի պես կեղեցում ես ժողովրդին:

Դու ատրուկ ես, թեկուզ և արքայական զգեստ ես հագնէ, Բնակավոր ես դու, որ վնաս ես հասցնում ժողովրդին: Դու թեև տակնուվրա ես արել աշխարհը, Բայց ի՞նչ հերոսությամբ ես աշքի ընկել դու...

Զարդացած պառավը հիշում է սովթանի բոլոր շարագործությունները և խորհուրդ է տալիս նրան հրաժարվել քռնությունները ու կառավարի երկիրը արդարությամբ: Բայց՝

Խորասանի տիրակալ Սանջարը շանսաց նյոյ ֆաստուն խոսքերին և կորցրեց երկիրը: Նաև այժմ երկրի վրա արդարություն չկա, Որոնիր այն միայն Սիմուրգի³ թևի վրա: Նվազություն է մոռացված կապույտ երկնի տակ, Նվազատիեր՝ որպես ծուխ՝ այս հողագնդի վրա: Վեր կաց, Նիզամի, և լացի՛ր ամոթից, Արյուն բացի՛ր նրանց վրա, ում համար արյունը շուր է:

Այսպես է հպատակում հեղինակը այդ պատմվածքը:

Մի երրորդ պատմվածքի՝ «Թոնակալ թագավորի և արգար նկատվորի մասին» պատմվածքի մեջ հետևյալն է պատմում: Հաշուած անտուով մի թագավոր կար, որ բռնությամբ նեղում էր ժողովրդին ու կեղեցուած անսանձ: Մի օր գալիս է նրա մոտ մի մարդ, որն իմանում էր ամեն գաղտնիք, և հայտնում, թե այսինչ ճնշավորը թագավորին բռնակալ է անվանել: Թագավորն անմիջապես հրամարում է կանչել ճնշավորին: Դահիճը պատրաստություն է անմուռ նրան գլխատելու: Դալիս է ճնշավորը: Թագավորը նրան հարցնում է, թե ճիշտ է արդյոք, որ նա իրեն բռնակալ է անվա-

նել:

«Եսեկ եմ, որ գու ինձ դև ես ասել,

Հաստատեն ես, որ անմեղներին սպանել եմ: — ասում է Թագավորը:

* Առաջինական թուառն.

Դու պիտիս, որ իմ թագավորությունը նման է Առղամոնի
թագավորությունը,

Խաչու ուրեմն ինձ գր-բռնակալ են կոչումն»

Սերուկն առանց երկյուղ կրելու հաստատում է, որ իրաք ինքը
կոչեք է նրան բռնակալ, և այդ՝ այդպես է.

... Ես չեմ քեզ.

Ես ավելին եմ ասել, քան արդ խոսքերը:

Դու ամոթ շունես փոքրերի ու մեծերի առջեւ,

Դու կողոպտում են գյուղերը, կեղեքում բազաթենք:

Ես նա եմ, որ հաշվել է քո շարիքները,

Զարի ու բարու մեջ քո հայելին եմ եղել:

Դու նրա (հայելու) մեջ անդրադարձել են աշնաբես,

Թիշամաւ կառ.

Զարդել այդ հայելին, մեծ պատիկ չեւ:

Ես արդար եմ, հասկացի՞ր իմ խոսքերի ճշտությունը,

Իսկ թե կախել ես ուզում, ես պատրաստ եմ ձահգանու:

Բռնակալ թագավորը հասկանում է ճգնաժորի խոսքերի ձրչ-
մարտությունը և հրամայում է մեծամեծ պատիվների արժանացը-
նել նրան՝ գլխատելու փոխարքն, իսկ ինքը աճուհետ կառավա-
րում է երկիրը արդարությամբ:

Կարելի է դարձյալ պատմվածքներ մեջ բերել, որոնց մեջ ՆՓ-
Պարմին սուր կերպով քննադատում է տիրող անաբարությունները,
բայց մենք բավականանում ենք այսքանով:

Եթե մի կողմից հեղինակը քննադատում է բռնակազներին,
մերկացնում նրանց բռնություններն ու անաբարությունները, ա-
պա, մյուս կողմից, նա հակադրում է դրանց իրենց աշխատանքում
ապրող մարդկանց: Այսպես, օրինակ, «Երկրագործի և Սուլեյմանի
Շասին» պատմվածքում նա պատմում է, թե մի օր Սուլեյմանը
(Սողոմոնը) դաշտում տեսնում է մի ժերունի հողագործի, որ իր
տնից մի բուռ ցորեն հավաքած ցանում է հողում: Սովորությունը
թոշնի բերանով հարցնում է նրան, թե ինչո՞ւ է ցորենը ցանում
աշնաբի հողում, որտեղ ցուր չկա: Մերումին պատասխանում է, թե
ինքը հողից ու ցրից օգնություն չի խնդրում, իր ջուրը՝ իր քըր-
տինքն է: «Ես չեմ մտածում թագավորության և իշխանության մա-

սին, — ասում է նա, — քանի կենդանի եմ, բավական է ինձ այս
շանքը»:

Նույնպիսի բովանդակություն ունի նաև «Մեր աղլուսագործի
Ժաման» պատմվածքը. մեկը հանդիմանում է աղլուսագործին այս
քանի համար, որ նա անարգ աշխատանքով է զրաղվում, ամբողջ
որը գործ ունի միայն ցեխի հետ: Աղլուսագործը պատասխանում է,
թե ինքը հպարտ է նրանով, որ իր աշխատանքով է ապրում. «Ես
նրա համար եմ աշխատանքին մեկնում ձեռփերս, որպեսզի ձեռքս
բեր շկարկառեմ ողորմության համար:

Վերը հիշված պատմվածքները բավական են արդին համոզ-
վելու համար, թե «Գաղտնիքների գանձարանը» մի միստիկ-սու-
ֆիզական երկ չէ: Նրա մեջ հեղինակը շատ որոշակի և գործնական
նպատակ է դրել. ցոյց տալով տիրակալների բանություններն ու
անիրավությունները և հակագրելով դրանց արդարությունն ու բա-
րությունը՝ խրատել հենց իր իսկ ժամանակի տիրակալներին:
Այս նպատակին հետաձուս լինելով էլ՝ նա անողոք կերպով մեր-
կացնում է հասարակական կյանքի շարիքները, անխնա կերպով
ձաղկում անցյալի և իր ժամանակի թագավորներին՝ անունն կա-
տայականությունների ու կեղեքման համար: Այս է, առա, «Գաղտ-
նիքների գանձարանի» արժանիքը, որ չեն ուզում տեսնել բուրժու-
ական էսթետները և ոչ միայն չեն ուզում տեսնել, այլև աշխա-
տում են բողաբեկը:

Այսպիսով «Գաղտնիքների գանձարանը» մի մեծարժեք գե-
ղարվեստական երկ է, որի հիմնական արժանիքը հենց այն բնա-
դատական ոգին է, որով դիտում ու պատկերում է իրականությունը: Նրա
գեղարվեստական արժանիքն մեծապես նպաստում են
լիզի հարստությունն ու պատկերների նոխությունը: Անշուշտ, ե-
թե այդ ստեղծագործության լիզուն համեմատնեք, օրինակ, «Խո-
ռով ու Շիրինի» լիզի հետ, ապա՝ կնկատենք որոշ բարդություն,
խրթին բառերի գործածություն և համեմատությունների որոշ վի-
րացականություն: Բայց այդ արդյունք է հենց ստեղծագործու-
թյան բնույթի: Խաչ խոսք, որ փիլիսոփայական դատողությունները,
խռիերն ու գաղափարները շափածո խոսքի ենթարկելու այնքան է,
հեշտ բան չէ. ինչպես կարելի է այդ դիտակտիկական ստեղծա-
գործության արժանիքը գնահատել սիրային-ոռոմանտիկական վի-
պի շափանիշով: Հենց միայն փիլիսոփայական բազմաթիկ տեք-

սինները բավական են, որ երկի լեզուն գեղարգեստական պարզ քրական լեզվից վերածվի բարդ, դժվար հասկանալի բառերով ու պատկերներով ծանրաբեռնված լեզվից թայց դա տվյալ դեպքում չի կարերի դիտել իրեն բացասական մի բան. դա բխում է հենց երկի ոգուց և, հետևաբար, տվյալ դեպքում նպաստավոր հանգա- ժանը է, որովհետև պայմանավորված է երկի բովանդակությամբ:

Խոսրվ ու Երին. — Այս սրումն, ինչպես ամեն ենք, սիրային- ու ուժանտիկական միաբերդ է. նրա նյութը բաղված է Երինի պատ- մությունից, իրեն աղբյուր Նիդամին անշուշտ առաջին հերթին օգտագործել է պարսից թագավորների ժամանակագրությունը, թայց մեծ շափով նյութ է բաղել նաև ժողովրդական ավանդու- թյուններից, հատկանի մասրի Երին ու Բիսութուածից (Երի- նի և Բիսութուածի պատմությունը): Վիապերդի համառոտ բովանդա- կությունը հետևալին է:

Սասանյան Հորմուզ (Որմիզդ) արքան ունենում է մի տղա՝ Խոսրովին, որ պատմության մեջ հայտնի է Խոսրով Փարմիզ անու- նում: Հայրը անսահմանորեն սիրում է որդուն և, շնորհելով նրան ոչինչ, միաժամանակ ամեն ջանք գործադրում է որդուն արդարու- թյան ու բարության ոգով դաստիարակելու համար: Նա նույնիսկ խստորեն պատճում է որդուն՝ զյուղացիների նկատմամբ թույ տվյած անիրավության համար:

Երիտասարդ արքայազնի շքախմբի մեջ էր մեծարվեստ նկա- րից Հափուրը, որ մի աշխարհ տեսած մարդ էր և շատ հետաքրքիր պատմություններ էր պատճում իր տիրոջը: Մի անգամ էլ նա պատճում է, թե Կասպիական ծովափի լեռնատառնում կա մի թա- դունի, որի անունն է Շամիրա, թայց հպատակները կոչում են նը- րան Միհին-բանու (Մեծ տիկին): Նրա մոտ է լինում իր ազգակա- նունի Երինը, որի նման գեղեցկունի աշխարհում չկա: Երիտա- սարդ արքայազնի սրտում այդ պատմությունը խոր արմատներ է ծագում և նա թախծում է Երինի մասին: Ի վերջո, նա հանձնարա- բում է Հափուրին՝ գնալ Հայաստան, գտնել Երինին և բերել նը- րան: Այդ դժվար գործը կատարելու համար Հափուրը հովազ դր- եռում է իր արվեստի վրա և դիմում է դեպի Հայաստան: Նա նկա- րում է Խոսրովի պատկերը յուր արվեստի ամբողջ վարդետու- թյամբ: Հայաստանում իմանալով, թե որտեղ է գտնվում Երինը առ պահին, գտում է նրա զբոսավայրը և նետում է Խոսրովի

ու ուկերը Երինի առջև նկարը ցանկալի ազդեցություն է ունե- նալ օրիորդի վրա. դրանից քաշալերված Հափուրը թուլտառ- թյուն է խնդրում օրիորդից՝ նրա մոտ գնալու: Գնալով նրա մոտ՝ Նա պատճում է Խոսրովի սիրը ու տառապանքների մասին: Երի- նը նույնական վառվում է սիրով և, առանց այլև ժամանակ կորց- ներու, իր արագավագ նարդիգ ծին նստած՝ սրանում դեպի Երան:

Այդ միջոցին, Խոսրովի թշնամիները կարողացել էին նրա հո- րը ամ աստիճան գրգռել որդու գեմ: որ արքայազնն ստիպված էր փախուստի դիմել՝ հոր զայրութից ազատվելու համար: Նա էլ ոքում է դեպի Հայաստան: Ճանապարհին նա հանդիպում է մի ողբյուրի, հենց այն ժամանակ, երբ շոգից տանջված Երինը՝ ճա- նապարհորդի շապասելով՝ ըղանում էր նրա մեջ Խոսրովը ց ճա- նաշում իր սիրածին, որի դեմքը ծածկված էր արձակած մազերով: Երինը նույնական չի ճանաչում Խոսրովին, թայց հմայվում է նրա գծշեցկությամբ, թեև նա դատապարտում է իրեն ու զարմանում, թե ինչպես միաժամանակ ինըը կարող է սիրել երկու տղամարդուն: Այդպիս էլ նրանք, առանց իրար ճանաչելու, հեռանում են միմյան- ցից:

Հասնելով Մեդախին՝ Խոսրովի հայրենի բաղաքը՝ Երինը տե- ղեկանում է, որ Խոսրովն ալսածեղ է, թայց քանի որ Խոսրովը մեկնելուց առաջ հրամայել էր իր ստրկումներին պահել Երինին իրենց մոտ, Երինը համաձայնում է դրան և մուռա այնտեղ:

Խոսրովը հասնում է Հայաստան և լավ ընդունելություն է դրսում Երինի անհետացումից վշտացած Միհին-Բանուի մոտ: Ներքինս առաջարկում է Խոսրովին ձմեռն անցկացնել իր մոտ՝ Թիրուա մայրաքաղաքում:

Հայրենիքից հեռու՝ ստրկումների ընկերակցությամբ Երինը երկար ժամանակ լի կարողանում ապրել: շուտով նա ձանձրութիւն է զգում: դրան ավելանում է նաև այն, որ Մեդախինի կլիման նույն- պես խասակար է ազգում նրա առողջության վրա: Նա պահան- ջում է կառուցել իր համար մի ամրոց լեռնակին շրջանում: Նրան խանդող ստրկումները կաշառում են ճարտարապետին և ամրոցը կառուցել տալիս մարդկարին բնակությունից հեռու մի կիրճում:

Հափուրի միջոցով իմանալով Երինի տեղը՝ Խոսրովն ուղար- կում է Հափուրին նրան Բերդա բերներու: Թայց հենց այդ միջոցին հայրենիքի դեպքերն ստիպում են նրան վերադառնալ Մեդա-

ին: Նա լուր է ստանում, որ Հայրը մահացել է, ու շտապում է գաւհը ժառանգելու, և եթե Շիրինը գալիս է Թերդա, նա այլք այնտեղ չէր: Իրանում Խոսրովի գործերը բարդանում են. Փետդալները, ուրոնք մինչև այդ էլ չեին սիրում նրան, Բահրամ Չուփինի գլխավորությամբ ապաժամքում են: Խոսրով, ստիպված է լինում փախչել Հայրենի երկրից և ապաստան գտնել Ենրդայում: Կիրջապես երկու սիրահարներին հաջողվում է հանդիպել իրար: Սակայն դրանով գոեթե ոչինչ չի փոխվում. Միհին-Բանուն խոհեմարար հակում է Շիրինին և խրատում է անձնատուր վիճել Խոսրովին, մինչև որ վերջինս օրինական երբառվ շամուսնանա Շիրինի հետ: Շիրինը հետեւում է նրա խորհուրդներին և Խոսրովի թախանձանքներին պատասխանում այս հանդիմանությամբ, որ գահազուրկ արքայագնին վայել չէ վայելքներին, անձնատուր լինել. ինքը Խոսրովի կինը կինի այս ժամանակ միայն, երբ նա կտիրանա հոր գահին. Կիրավորված ու զայրացած Խոսրովի վճռում է գործի դիմել, բայց շունենալով իր սեփական զորքը՝ նա դիմում է բյուզանդական կայսեր օգնությանը: Խոսրովն ստանում է այդ օգնությունը՝ ամուսնալով նրա աղջկա՝ Մարիամի հետ և բյուզանդական զորքով իրան մտնելով՝ տիրանում է գահին. Այդ հաղթանակը, սակայն, քառ էլ չի երջանկացնում նրան: Նա չի կարողանում մոռանալ Շիրինին, բայց և իրեն կախման մեջ է զգում Մարիամից, որին այնքան էլ չէր սիրում: Շիրինը նույնպես տանջվում է նրա սիրով: Բայց աշխատում է ցույց շտակ ալոր: Շուտով մեռնում է նաև Միհին-Բանուն. Շիրինը ժառանգում է գահը և, այլև միանգամայն ազատ զգալով իրեն՝ երկրի կառավարումը հանձնում է մի վեզիրի: Իսկ ինքը վերադառնում իր համար կառուցված ամրոցը:

Խոսրովն իմանում է այդ և թուլմտվություն է խնդրում: Մարիամից՝ Շիրինին բերել իր մոտ. սակայն Մարիամը վճռաքար արգելում է, սպանալով, որ այդ գեպը ինքը կկախվի: Խոսրովը Շափուրի միջոցով խնդրում է Շիրինին, որ գաղտնաքարը իր ամուսը կա: Բայց Շիրինն էլ բարեկությամբ մերժում է, ասելով՝ թե ինքը Խոսրովի ամրոցը կմտնի միայն որպես նրա օրինական կինը:

Շիրինն էլ աստիճանաբար սկսում է նեղվել ամրոցում: Առանձնապես նրան նեղում էր կաթից զուրկ լինելու: Հոռանքը գտնվում էին հեռավոր արոտավանքներում, իսկ նա շէր կամֆենաւ

նեղություն տալ իր ծառաներին: Շափուրի իրորհրդով նա կանչում է քարտաշ Ֆարհաղին, որպեսզի նա լեռները ճեղքելով առու բաշի մինչև արոտավայրերը՝ կաթի համար Գալիս է Ֆարհաղը. Շիրինը խոսում է նրա հետ վարագույրի հետեւից՝ առանց դեմքը ցույց տալու: Սակայն նրա քաղցր ձայնը հայում է Ֆարհաղին, և վեցին խոսունում է բացել առուն մեկ ամսվա ընթացքում: Իրոք նա կարողանում է կատարել իր խոսուում՝ չնայած անասելի դժվարություններին: Առանց մտածելու այլև այն պարզների մասին, որոնցով Շիրինը կամենում էր վարձատերել նրա հերոսական աշխատանքը՝ Ֆարհաղը յուր անհուն սերը մարդկանցից ծածկելու համար դեպի մենություն է դիմում: Այնուամենայնիվ շուտով նրա սիրոտ պատմությունը տարածվում է Ֆարդկանց մեջ և հասնում է նաև Խոսրովին: Խանդով լցված արքան կանչում է Ֆարհաղին. Երամարում է շմածել Շիրինի մասին. սակայն երկար վեճի ընթացքում նա, համեզվելով, որ չի կարող այդ բանն ստիպել Ֆարհացին ո՞չ հրամարելով, ո՞չ էլուկու օգնությամբ՝ դիմով էլ մի այլ միջոցի: Նա պահանջում է Ֆարհաղից, որպեսզի լեռների միջով հաշտագործ բացի մինչև Շիրինի ամրոցը՝ խոստանալով, որ եթե Ֆարհանը այդ բանը կատարի, ինքը կհրամարվի Շիրինից: Հույսով ովորդագործ Ֆարհաղը գործի է անցնում. անհուն սերը բազմապատկում է նրա ուժերը, և նա գերբնական ուժերը գործադրելով ճեղքում է լեռները: Համոզվելով, որ իր կողմից անիրավործելի համարված հանձնարարությունը կարող է ի կատար ածեղ խոսրովը դիմում է նենգության: Ֆարհաղի մոտ է ուղարկում իր սուրհանդակին և հայտնում, որ իրը թե, Շիրինը մեռել է: Անհերթ կալ բոթը լսելով Ֆարհաղն իրին լեռից ցած է նետում: Շիրինը թաղում է նրան:

Այդ միջոցին մեռնում է նաև կոսրովի կինը՝ Մարիամը: Բոլոր խոյնդուները վերածում են. Խոսրովը կարող է, վերջապահ, ամուսնանալ Շիրինի հետ: Բայց նա՝ լսելով Սպահանի գեղեցկութիւն Շաքարի մասին՝ բերում է նրան իր մոտ, դրանով իսկ էլ ավելի բարդացնելով իր զինակը: Մի անգամ, որսորդության ժամանակ, նա վերջապես համարձակվում է գնալ Շիրինի ամրոցը: Շիրինը նրան ներս չի ընտրում և խոսում է նրա հետ ամրոցի պարսպից: Բայց հենց որ մերժված Խոսրովը վերադառնում է, այլև

Հիմարողանալով դիմադրել սիրո մղումին, ինքն էլ հետևում է նրանք:

Գաղտնաբար նա մտնում է Խոսրովի վրանը և նրա երգինեցից մեկի միջոցով հաղորդում է իր ապրումները քնքուշ գաղենեցով: Խոսրովը համոզվում է, վերջապես, որ միայն օրինական առանձությամբ կարող է տիրել Շիրինին և այդպես էլ կատարում է:

Շիրինի ազգեցությամբ Խոսրովն ավելի լրջորեն է զրազվում հետոր կառավարման գործով: Սակայն այդ ամուսնական երջանկությունը նա երկար ժամանակ չի վարդում: Մարդամից ունեցած նրա որդին՝ Շիրուեն, հրապուրվելով Շիրինի գեղեցկությամբ՝ զրդում է ազնվականներին իր հոր դեմ, նրանց օգնությամբ խլում դաշը, իսկ հորը զնդանը նետում: Շիրինը հետևում է ամուսնուն՝ հաժարակամ կերպով զնդան ժտնելով, և դրանով իսկ թեթևացնում Խոսրովի վիճակը, Բայց Շիրուեն չի հանգստանում և գիշերով մի մարդասպանի ձեռքով ապանում է հորը: Նա կամենում է առիրանալ Շիրինին. վերջինս խոստանում է կատարել նրա բոլոր ցանկությունները միայն այն պայմանով, որ նախապես նա հրկվել պալատը և ոչնչացնի այն ամենը, ինչ կարող է հիշեցնել Խոսրովին, իսկ Խոսրովին էլ թաղի մեծ շքով Այդպես էլ արփում է. Խոսրովի դիմակը դրվում է գամբարանի մեջ. ժտնելով դամբարանի ներսու և փակելով դուռը՝ Շիրինն ինքնասպանություն է կատարում:

Թովանդակության այս համառոտ շարադրանքից իսկ պարզ երևում է, որ նիզամիի այս երկի առանցքը սիրո պրորեմն է: Մեծ թանաստեղծը լիակատար վարպետությամբ հյուսել է իր վիպերգը հնտապնդելով մի նպատակ՝ ցուցադրել իր երկու գլխավոր հերոսների՝ Խոսրովի ու Շիրինի կերպարն ամբողջությամբ: Իսկ դրա հասքար նա ամենից առաջ դիմել է նրանց հոգեբանության վերջուժությանը՝ երևան հանելով այդ բնավորությունների հակասական կողմերը, դրանց զարգացումը՝ յուր ամբողջ բարդ ընթացքով: Իսկ Երրոսների հոգեբանության այս վերջուժությունն ինչպես պիտինք, վերածնության էպոխայի գրականության բնորոշ գծերից մենքն է: Այդ նույնն է արտահայտված նաև կոչ նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մեջ նիզամին այս ստեղծագործության մեջ հնաւելով է մի նպատակ և. ցուց տալ կնոջ արժանիքները, պաշտ-

պանել նրա իրավունքները: Ինկ սա իր ժամանակին նշանակում էր ապստամբել Ռուբանի գոգմաների դեմ: Դիտենք, որ առանձմնապես Շահմեդական աշխարհում կինը ժայրահեղ ստորացման է հաջախնդիր: Նրա վրա դիտել են պարղապես իբրև ապրանք: Ահա, զրացնելով բողոքելով՝ նիզամին ներկայացնում է Շիրինին ոչ միայն որպես նվիրվածության, մաքրության ու հավատարմության մարմաքում, այլև իբրև գործիշ, որ ոչ միայն կարողանում է կառավարել երկիրը, այլև կարողանում է ներգործել թագավոր-ամուսնու վրա գարձնելով նրան արդար ու բարի կառավարող: Կնոջ դիրք՝ իբրև գործիշ՝ նա էլ ավելի լավ է պատկերում Միհրին-Բանուի միջոցով: այդ ճիշտ է. բայց Շիրինին և նա ներկայացնում է իբրև արքային: Առանձնապես ուշադրավ են ասեմում արտահայտված դժողովությունները ժողովրդի նկատմամբ ունեցած նրա վերաբերմունքի մասին: Նա շափազանց բարի, հոգատար է ժողովրդի նկատմամբ, ամեն կերպ աշխատում է թեթևացնել նրա վիճակը և վերացնել նրա նեղությունները: Իր սիրո մեջ էլ նա հանգես է գալիս իբրև միանգամայն դրական կերպար, և այն հանգամանքը, ու նա Ֆարհադի կորսույան պատճառն է դառնում, բոլորովին է ստեր չի գցում այդ կերպարի վրա: Նիզամին մեծ վարպետությամբ հոգեբանորմն արթարացնում է այդ: Շիրինը խորապես վշտանում է Ֆարհադի տառապանքների համար, անկեղծորեն ցավակցում է նրան, բայց և այնպես նա չի սիրում նրան, այլ հագատարիմ է մնում Խոսրովին: Կարելի էր ասել, թե նրան ավելի արժանի կլիներ Ֆարհադը, որի անսահման ու անձնուգաց սերը հակադրում է Խոսրովի քմահան ու վայելամեր գգացումներին: Բայց նիզամիի համար կարեռը այդ չէ, այլ այն, որ Շիրինը մինչև վերջն էլ հավատարիմ է իր սիրուն, հպարտ ու մաքուր հենց նրանով, որ ամբողջ կյանքում մեկնի է սիրում: Այս բանն է հաստատում նիզամին ամբողջ վիպերգում՝ սկզբից մինչև վերջ:

Խոսրովը յուր հոգեբանության որոշ կողմերով Շիրինի հակապակերն է: Ամենից առաջ նա ներկայանում է որպես մի քաշաճ, վայելչամեր արքարազն, և շատ ճիշտ է բնութագրում նրան Միհրին-Բանուն Շիրինի մոտ, ասելով՝ թե նա միշտ շրջապատված է եղել ստրկուհիներով ու սովորել է կանաց վրա նայել իբրև կրքերի առարկայի: Այդ բանն արդարանում է Խոսրովի գործով իսկ: Եթե մինչև Շիրինին սիրելը նրա վարած կյանքը ներելի էր,

Եթե Մարիամի հետ ամուսնանունը արդարացվում է պետական նկատառությունով, ապա ինչո՞վ պետք է բացատրել Շաքարին իր պալատը բերելը, եթե ոչ՝ կնոջ մասին ունեցած նրա այդ հայցը բով։ Շիրինին նա սիրում է, ճիշտ է բայց այդ սերը էգուստական, ոչ մի զոհողություն չճանաչող սեր է, որ նույնիսկ նրա հաջոյաժողովում մազալափ չի խանգարում։ Եթե Շիրինը հանուն իր սիրու է կրում ամեն կարգի զրկանք ու դիմում է ամեն տեսակ զոհաբերությունների, մինչև իսկ ինքնասպանության, ապա Խոսրովի սերը որմէ զոհողություն ու զրկանք չի ճանաչում։ Նույնիսկ նրա ամուսնությունը Շիրինի հետ գեռ չի նշանակում, որ նա միայն սիրու մզումով է արմէ այդ բանը։ Այստեղ էլ գերազանցապես դեր է խաղում իր ցանկությանը համեմու ձգտումը, նա Շիրինի հետ ամուսնանում է ոչ այնքան այն պատճառով, որ խորունկ տերը նրան մզում էր այդ բանին, և ոչ այն ժամանակակից, եթե լիովին ազատ էր, այլ այն բանից հետո, եթե համոզվում է, թե առանց ամուսնանալու չի կարող տիրանալ Շիրինին։ Այստեղ էլ հաղթողը, վերջին հաշվով, Շիրինի մաքրությունն է, նիգամին ժհծ վարպետությամբ կարողացել է ցուցադրել արքայազնի հոգեբանությունը, Խոսրովը Շիրինի հակապատկերն է նաև իրքի կառավարող։ Եթե Շիրինը ժողովրդի նկատմամբ հոգատար է և ուշադիր, ապա Խոսրովը դիմում է ժողովրդին պարզապես իրքի իր բակալանության ու հարատացման աղբյուր։ Այս գիծը նույնպես նիգամին շատ լավ է դրսերել։

Խոչ վերաբերում է Ֆարհադին, ապա նա, թե համերես է զալիս իրու միջանկյալ հերօս, այնուամենայնիվ ներկայանում է որպես մի ամբողջական կերպար։ Նա Խոսրովի հակապատկերն է։ Եթե Խոսրովը ոչ մի զոհողության ու զրկանքի չի դիմում հանուն սիրու և, ընդհակառակը, սերը ստորագաւառով է իր վայելթներին, ապա Ֆարհադը ամեն ինչի դիմում է սիրու ներջնշամբ։ Ամբողջ պոեմի մեջ Խոսրովը հանդիս է զալիս որպես ոչ գործունյա, ոչ ձեռներնց մարդ՝ արևելյան բռնակալներին հատուկ հոկությամբ։ Մինչդեռ Ֆարհադի կերպարն ստեղծվում է հենց նրա գործով։ Նրա սերը հարուստական սեր է, մարդուն գելիք առաքինությունը ու սիրագործություն մզող սեր։ Իր սիրու մեջ Ֆարհադը միանգամայն անձնութաց է, նա բավականանում է հենց նրանով, որ սիրում է և աշխատում հանուն այդ սիրու Այս սերն է, որ նիգամին դիմում է իրքի ճշմարիտ, ազնիվ սեր և հենց գրանով է դիմումը է։

Խոսրովին սիրու էությունը։ Սակայն Ֆարհադի մեջ նիգամին տեսանում է նաև այլ գծեր։ Ֆարհադը նիգամին կողմից ներկայացված է, իբրև մի հերոս, որ փես է, վճռարկան, գժվարությունները հաղթաշարող ու գործեց։ Անշուշտ այստեղ պարզորդ կերպով դրանորվում է նրա վերաբերմունքը բաղադրի արհեստագործական դասի նկատմամբ, որին նա հակագրում է տոնմիկ արհեստոկատիային Բայց որքան էլ նա անբարյացակամ լիներ տոնմիկ ազնվականության նկատմամբ, — իսկ ինչպիսի հնատապայում կտնանենք, այդ անժիստեցի է, — և որքան էլ Ֆարհադին օժտեր գերմարդկային ուժով, այնուամենայնիվ իրականությունը մոռանալ չէր կարող։ Եվ Ֆարհադին զոհելով ու հաղթանակը Խոսրովին տալով նա, կարծես կամնում է ցույց տալ, որ, համենայն գիպս, յուր ժամանակին հաղթողը դեռևս ֆեռդալական արհեստկետիան է։ Բնորոշ է, սակայն, որ նիգամին Խոսրովի հաղթանակը համարում է իրադայության արդյունք։ ազնիվ ճանապարհով Խոսրովը հաղթել մի կարողանում։ Ազնիվ կովի մեջ Ֆարհադն անպարտելի է, թվում է, թե նիգամին դրանով արտահայտում է բաղադրի ուժի գիտակցությը, և հավատը՝ նրա ապագա հաղթանակի նկատմամբ։

Թե այդ նյութը մշակելիս որ շափով նիգամին հարազատ է մեացի իր աղբյուրներին և որ շափով կաշկանդված է զգացել իշեն դրանցով դժվար է ասել։ Բայց և այնպես, կերպարների այս ընութագիրն իսկ ցույց է տալիս, որ նա չի կաշկանդվել հղած ավանդություններով, այլ միանգամայն ինքնուրույն մոտեցում է ցուցաբերել յուրաքանչյուր հերսոի նկատմամբ։ Խոչ վերաբերում է ստեղծագործության լեզվին, պատկերագրությանն ու շափական արվեստին, ապա այս կողմից ևս նա անթերի է։ Այս երկի լիզան համեմատաբար շատ ավելի պարզ է, ազատ վերացական ու խորին համեմատություններից, բայց և գեղեցիկ ու հարուստ Զափական արվեստի կողմից ևս այս ստեղծագործությունը որոշ առավելություն ունի «Գաղտնիքների գանձարանի» համեմատությամբ։ Այստեղ շափական արվեստը հեղինակի ուշադրության առարկան է, որոշ գեպերնում այդ բանն այնքան ծայրահեղության է համար, որ տեխնիկական կողմը առաջնություն է ստանում։ Շովանդակության նկատմամբ։ Իր առաջին ստեղծագործության մեջ Հեղինակը կարծես ձգտել է ցույց տալ յուր անգերազանցելի հրմտությունը չափական արվեստի մեջ՝ մոռանալով երթիւն շատի

դդացումը: Մինչեռ երկրորդ ստեղծագործության մեջ այդպիս չէ: շնորհած տեխնիկական կողմի ամբողջ կատարելության, այստեղ բռվանդակությունը երբեք չի դիմում ձևին:

Այսպիսով, «Խոսրով ու Շիրինը» մի գեղեցիկ ստեղծագործություն է, Արևելքի ժողովություների դրականության լավագույն կաթողիկոս մեկը: Կուռ՝ իր կառուցվածքով, խորը՝ հոգիբանական վերլուծությաներով, անհում՝ իր հուզականությամբ, այդ վիճակով, մի թանկադին ավանդ է դրականության գանձարանում, բանաստեղծական կատարյալ վարպետության մի հուշարձան:

Ելլի և Մեծուն:— Նիզամինի այս ստեղծագործության մեջ նույնապես հիմնականը սիրո պրոբլեմն է, բայց այստեղ հեղինակը դիմում է սերը մի այլ տեսանկյունով, ցուց տալիս նրա անհաջող ընթացքի կործանիլ հետևանքները:

Պոեմն սկսվում է դարձյալ ներածական գլուխմերով, որոնցից առանձնապես ուշագրավ է այն գլուխը, որի մեջ հիշում է իր հարազատներին՝ հորն ու մորը, և այն գլուխը, որի մեջ գործնական խրատներ է տալիս իր որդուն: Բուն նյութը շարադրվում է արագեց: Ասածուն ուղղված երկար տարիների աղոթքներից ու աղացներից հետո՝ Քենի-Ամֆր ցեղի զինավորն ունենում է մի արտեզավակ, որին կոչում է Քեյս: Եթե նա տասը տարիկան է դառնում, հայրն ուղարկում է նրան դպրոց, ուր սովորում էին տղաներն ու աղջիկները միասին: Այստեղ նա հանդիպում է Լեյլին: պատահիներն ամեն օր հանդիպելով իրար՝ մտերմանում են և, վերջապես, սիրում միմյանց: Նրանք սկզբում աշխատում են թարցնել իրենց սերը, բայց հակառակ դրան, շուտով դա բոլորին հայտնի է դառնում, ըստորում Թեխի կրոս ու մոլեգին սերն առիթ է տալիս նրան Մեծուն (դիվանար) մականունով կոչելու:

Ծնողներն, իմանալով այդ, նրանց հանում են դպրոցից: Սակայն Մեծունը տանջվում է սիրուց ու կարոտից: Նա ամբողջ օրը թափառում է Լեյլիի տան շրջակայրում՝ նեցդի լեռներում: Միանց սրբում անսահմանորեն սիրող նրա հայրը փորձում է հանել նրան այդ վիճակից, նա հարանախոսության է գնում Լեյլիի հոր մաս, բայց փերջինս մերժում է, ասելով՝ թե բոլորը Մեծունին խելագար են համարում, ուստի և՝ իր աղջկան կնության շի տա մի խելագարի: Այս մերժումը էլ ամբի խորն է խոցում Մեծունին: Ջոկան հաջողության ամեն հույսից՝ նա կրկին դիմում է գեափի լեռները:

Նրա հոգեկան աննորմալ վիճակն արդեն լուրջ կերպով մտահոգում է ծնողներին: Հայրը տանում է նրան Մեծուն՝ աստծու օվանությամբ նրան փրկելու Սակայն այդ հույսը ևս չի արդարանում: Այստեղ, տաճարի դռան առջև հայրը նրան հորդորում է երկար նարատներով ու խնդրում, որ նա աղոթի տատծուն, ասելով՝ «աղատիր ինձ սիրությանքց»: Բայց հենց որ Մեծունը լսում է «ամեր» բառը, կըրկին բորբոքվում է նրա մոլեգին զգացմունքը, և նա բացապահում է: «Թող նա (սերը) մնա», եթե նույնիսկ ես մեռած լինեմ:

Այժմ նա վերջնականացնեած հեռանում է ծնողներից և թափառում Լեյլիի ցեղի բնակավայրի շրջակայրում: Լեյլիի հայրը, իմանալով արդ, զայրանում է և սպառնում, թե կապանի նրան, եթե անմի իր տան շրջակայրում: Մեծունի հայրը փորձում է տռան տանել որդում: Բայց ոչ հորդորները, ոչ սպառնալիքներն արդյունք չեն տալիս: Այդ միջոցին Լեյլիի ձեռքը խնդրում է հարուատ ինքնամբ, և աղջկա հայրը համաձայնում է, խնդրելով միայն մի փոքր ժամանակ, որպեսզի աղջիկը հանգստանա անախորժ պատճության պատճառած տանջանքներից:

Իր թափառումների ընթացքում Մեծունը հանդիպում է մի հզոր ցեղի առաջնորդ Նոֆալին, մտերմանում է նրա հետ և պատճում իր դժբախտությունը: Նոֆալն անկեղծորեն վշտակցում է նրան և խոստանում Լեյլիին նրա կինը դարձնել: Տեսնելով, որ խաղաղ հանապարհով անկարելի է համոզել Լեյլիի հորը, նա զենքի է դիմում: Առաջին անհաջողությունից հետո՝ նա հավաքում է լուր ամբողջ գորքը և վճռական հարձակումով պարտության մասնում հակառակորդին: Բայց այս հաղթանակն էլ չի օգնում գործին: Լեյլիի հայրը աներկբայրին տառում է, թե յուր աղջկան կապանի, բայց Մեծունին չի տա:

Սորցնելով վերջին հույսը՝ Մեծունը բոլորովին հեռանում է մարգանց ընկերակցությունից և, իր վասին անձնատուր, թափառում է ամայի վայրերում, ընկերանում թոշումներին ու կանգանիներին, զրուցում նրանց հետ... Մի վերջին անգամ էլ նա փորձում է տեսնել Լեյլիին, մուլացկանի շորեր հագած նա գալիս է լեռները տռանը, բայց հենց նրան տեսնելը այնպես է ցնցում նրա հությունը, որ նա, անդառալիկորեն խելագարված, կըկին փակում է լընները:

Վերջապես Իբն-Սալահն ամուսնություն է նշում ունենալու ժամանակ:

Հեմին երբեք թույլ չի տալիս նրան՝ մերծենալ իրեն։ Դժբախտ ա-
մուսինը բավականանում է միւսն նրան իր մոտ տեսնելով։

Մեջնունի հայրը տառապում է որդուց հեռու լինելով։ նու
գունում է Մեջնունին և խնդրում վերադառնալ տուն։ Բայց Մեջ-
նունը, թեև խորապես զգացված հոր վշտից ու հիվանդագին վե-
ճակից, մերժում է։ Հայրը մեխում է, նաև մայրը։
Մեջնունի առապանքներն էլ ավելի ժանրաւում են։

Եթին, ամուսնուց գաղտնի, իր մոտ է կանչում Մեջնունին։
Երկու սիրահարները հանդիպում են։ Մեջնունն իր հորինած գա-
ղեկներով երգում է իր սերը, իսկ և յիշին խիտ մացառների հատկում
ժամկած լուս է նրան։ Այդպես էլ ավարտվում է նրանց հանդի-
պումից։ Մեջնունը հորինում է վշտալից գագերներ ու պարտմում իր
սերը թաշուններին ու կենդանիներին։ Շուտով նրա անունը հըս-
չակվում է իրեւ սիրային բանաստեղծությունների հնդիմակը։ Բայց
գագից նրա մոտ է գալիս ուժն Ասլան է, մի առժամանակ մնալով
նրա հետ, սովորում է նրա երգերը։

Հիվանդությունից մեխում է Լեյլի ամուսինը։ Բայց շատ ուշ
է արդեն։ Մեջնունի սերը շափականց վերացրելով, ասմարմնական
է, իր սիրո տարերին անձնատուր՝ նա նույնիսկ չի էլ կարողա-
նում զգալ Լեյլի ներկայության կարիքը։ Իր մոլույցի մեջ նա
հեռվում էլ արդեն միայն նրանով է աւքրում։ Վերջապես տառա-
պանքից մեխում է Լեյլին։ Մեջնունը յուր ժամանակի մեջ մասն
անց է կացնում սիրածի գերեզմանի մոտ։ Իր հետ բարեկամացած
գագանները թույլ շին տալիս ու որի մոտենալ նրան։ Այդ գերեզ-
մանի մոտ էլ մեխում է նաև նրան թաղում են մի տարուց հետո
միայն, երբ ցրվում են նրան դիմքը պաշտպանող գագանները։

Ինչպիս ասել նոք արդեն, այս վիպերգի սյութը բաղված է ա-
ռաբական ավանդությունից։ Ըստ այս ավանդությունի, և նոյնիսկ
տրաբական շատ պատմիչների մոտ, Քեյար համարվել է պատմա-
կան դեմք, որ ապրել է մեր թթաւելության 7-րդ դարում ու թողել
է, իրու ժառանգություն, իր ընքու ժառարական բանաստեղծու-
թյունները։ Այդ ավանդությունն ու բանաստեղծությունները հետա-
գայում հավաքվել են արաք բանասերների կողմից և պահպանվել
տարբեր վարիանտներով։ Ավելի ուշ, նրանց ավելացվել են նորա-
նոր նյութեր և ժառաբակվել առանձին դիմքնով։ Թի որբանավ
ժիշտ է այդ ավանդությունը՝ Մեջնունի իրեւ պատմական դեմքի

մասին, առաջիմ գժվար է որոշել։ Արաբական ուրիշ պատմիչներ
առում են, թե Մեջնունին վերագրվող բանաստեղծություններն ու
նրա սիրո պատմությունը հորինված են Օմեադների հարստության
ներխայացուցիչներից մեկի կողմից, որ, չկամենալով իր անունը
հնչակել իրեւ բանատակեղ, վերագրել է Մեջնուն մտացածին ան-
ձանը։ Թիրեւ այս ավելի հավանական է։

Ինչ էլ որ լինի, Նիկամին լիովին օգտագործել է այդ աղբյուր-
ները և ընդհանրապես հարազատ է մնացել նրան՝ դեպքերի մկա-
րագրություն մեջ։ Սակայն իր կերպարների զարգացման, նրանց
հոգեբանությունն ու ցնցող հոգեբանական դրությունները կերտելու
մեջ նա միանգամայն ինքնուրույն է եղել և եղել է իր նպատակա-
դրումից։ Այս ստեղծագործության մեջ հնդիմակը նպատակ է ու-
նեցել ցույց տալ անհաջող և հենց դրա հետևանքով աննորման
զարձած սիրո կործանիլ հետևանքները։ Եթե նախորդ ստեղծագոր-
ծության մեջ նա պովերում էր սերը, այն առողջ սերը, որ հերթ-
ացնում ու որբագործում է ձարգուն, ապա այս աղբյուրը կործանման է ողբերգական այն սերը, որ, մոլուցք գառնալով՝ կործանման է
հացնում սիրովներին։ Իր այս սկզբունքը նա ստեղծագործության
մեջ հիմնագործում է գեղքերի ընթացքով, դնալիքը, որոնք ուժգու-
րեն անդրադառնում են սիրահարների հոգեկան կացության վրա
և մզում դեպի անհուսություն, մնանքուն, ապա և՝ դեպի խելա-
գարություն ու կործանում։ Յուր ուռմանտիգով հանդերձ՝ Նիկա-
մին մեծ վարպետությամբ կարողացել է հիմնավորել մարդկացին
հոգեբանության զարգացում, այդ զարգացման վիճակար ըն-
թացքը և, արդպիսով իսկ, համոզիլ գարճանել իր կերպարները։

Հետաքրքրական է այստեղ Նիկամիի վերաբերմունքը հայրա-
կան սիրո նկատմամբ։ Բուն ստեղծագործության մեջ նա ներկա-
յացնում է իրար միանգամայն հակադիր երկու կերպարներ՝ Մեջ-
նունի նորը և Լեյլի նորը, իսկ եթեն նկատի առնենք նաև այն նե-
րածական դուստը, որ պարունակում է իր խրատները որդուն, ա-
պա՝ իրեւ երրորդ տիպար կարող է ծառայել նաև հենց ինքը նիդա-
մին։ Մեջնունի հայրը պետմում հանդիս է գալիս իրեւ մի մարդ, որ
ծարյան կողրեն սիրում է իր որդուն և ստրկորեն կատարում է որ-
դու բուրու քմահաճույքները։ Նա հաշվի չի առնում, թե այդ քմա-
հաճույքները որբանով վիճակար են կամ օգոսկար, բավական
է, որ այսինչ բանը ցանկալի է որդուն, և նա պատրաստ է կատա-

րի այս նիզամին չի համակրում այդպիսի հորը, ընդհակառակ նաև նա ցուց է տավիս, որ այդ կարգի հայրական սեր վնասակար է որդուն, որ որդու ամեն կարգի քմահաճույքները ստրկարնեն կատարելը հաճախ կարող է վնասակար ուղու վրա կանգնեցնել ու վերջապես կորստի մատնել նրան: Այդպիս էլ պատահում է Մեջնունի հետ, և Մեջնունի դժբախտության համար նիզամին հարածի շափով հանցավոր է համարում նրա հորը, որ ֆամանեակին չի կարողանում կանխել որդու մոլությունը, արգելք չի հանդիսանում այդ սիրո բուռն զարգացմանը այն ժամանակ, եթե այդ գեղ հայրավոր էր: Հեղինակը հայտնապես չի համակրում նաև Լեյլիի հորը, վերջինս ներկայացված է իրեւ բռնակալ հոր տիպար, ուր հաշվի չի նստում որդու ցանկությունների ու զգացումների հետ և առանց կշռադատելու, թե որդու երջանկության համար ի՞նչն է լավ, իր կամքը բռնի կերպով փաթաթում է աղջկա վզին: Նրա զարծողությունների ելափետը մի կողմից՝ հաստատված, ընդունված ավանդություններն ու սովորություններն են, մյուս կողմից՝ հասարակական կարծիքը: Ավանդությունը թելադրում է, թե աղջիկն իրավում չունի ամռանանալու իր աղատ ընտրությամբ, իրավունք շռնի սիրելու մեկին, եթե այդ ցանկալի չէ նրա ծնուռներին, ուստի և լեյլիի հայրը վճռականորեն գիմ է ապրելա ձգտումներին ու զգացումներին, և ամեն միջոցի պառարատ է դիմել՝ այդ սերը խափանելու համար: Մյուս կառմից, հասարակության մեջ այն կարծիքն է ստեղծվել, թե Մեջնունը խելագար է, դիվանար: և, առա, նա պատասխանում է Մեջնունի հորը, թե՝ ի՞նչ կասեն մարդիկ, եթե իմ աղջիկն ամռանացնեմ մեկի հետ, որ խելագարի անուն է ստացել: Բայց հենց սրանով էլ նիզամին քննադատում է հասարակական կարծիքն ու քարացած, անհատի ձգտումներն ու զգացումները կաշկանդող ավանդությունը: Նիզամին կողմնակից է աղատ սիրում, նա բողոքում է կնոջ ստրկական վիճակի գիմ: մինչդեռ լեյլիի հայրը հանդիսանում է այդ ավանդության ու հասարակական կարծիքի հզու ստրուկը: Առա, թե ինչու Հեղինակը խստորեն քննադատում է նաև նրան: Բայց ի՞նչ է ուզում նիզամին, ինչպիսի՞ հայրն է լով: Այս հարցին պատասխանում է նա ներածական մասում, ուր խրատներ է տալիս որդուն: Այդուեղ նա ինքը հանդիս է գալիս իրեւ մի հայր, որ անսահմանորեն սիրում է որդուն, ոչինչ չի խնայում նրա եր-

շանկության համար, բայց և, միաժամանակ, ուշադիր կերպով հսկում, հետևում է որդու յուրաքանչյուր քայլին և հարկ եղած գնացում դիմում խստագույն միշտոների՝ վնասակար ուղուց որդուն փրկելու համար: Այսպիսի հայր էր ինքը նիզամին, և, նրա հշմարիտ համոզմունքով, այդպես պետք է լինեն բոլոր հայրերը:

Այսպիսով, նիզամին անասելի վարպետությամբ կարողացել է իրավուրծել իր նպատակադրումը և կերտել է մի հոյակապ ստեղծագործություն, որ իր խորը հուզականությամբ, իր բարձր արվեստով և իր բարոյախոսական առողջ գաղափարներով դարձել է ժողովրդի ամենասիրելի երկերից մեկը:

Յոր գեղեցիկունիներ.— Իր շորորորդ վիպերգի նյութը նիզամին դարձալ ընտրում է պարսկական ժամանակագրությունից: Բնորոշ է, սակայն, որ այս գեպքում էլ նա ընտրում է մի ամսպիսի նյութ, որը որոշ գծերով կապվում է անդրկովկայարան ժողովուրդների ավանդությունների ու դիցարանության հետ: Այսպես, իրեւ իր պիկրացին, որին պարսկական ավանդությունը կապում է վրաբրագությամբ, պատճենագությամբ և գործադրությամբ անվան շնորհիվ և դարձնում նրան՝ հայտնի գյուղագնավիճակի հերոսը: Այնպիս որ, արև գեպքում էլ պարսկական ժամանակագրությունը նրան ծառայում է միայն որպես աւաղդ: Նա այդ ընտրելով՝ հարավորություն է ստեղծում իր ըստեղծագործության համար նյութ քաղել դարձյալ ժողովուրդական բանահյուսությունից և հենց գրանով իսկ կապել իր ստեղծագործությունը Անդրկովկայան միջավայրի հետ:

Այսպես որ, նիզամին, աղատ լինելով թեմայի ընտրության մեջ, գարձալ իր երեսը դարձնում է գեղի Անդրկովկայան ժաղովուրդների ավանդությունները, թեև հերոսն անվանապես կապված է իրանի հետ:

Ներածական գլուխներից հետո հեղինակը պատմում է, որ Բայրամը՝ Սասպանան թաղավոր նզղեգիրդ (Հազկերո) առաջինի որդին՝ զաստիարակության է ուղարկում եմենի տիրակալ նումանի մոտ: Եղդեգիրդը, որ «մեղապարտ» մականուն էր ստացել, իր գիմ էր հարուցել ուղմատեն ֆեռդալական արիստոկրատիայի աստեղությունն ու թշնամությունը՝ ուղմական գործի նկատմամբ ունեցած իր անփութությամբ: Նա իր գիմ էր հարուցել նաև հոգե-

բականոթյանը՝ զբադաշտական քրմության աճող պահանջներին չընդունած չելով: Այսպես որ, երկրի ներքին ժանր կացությունից և արթուրովատիայի գամերից որդուն հեռու պահեկու համար նու ստիպված է լինում նրան դաստիարակության ուղարկել օտար աշխարհ:

Եմենում Բահրամն սպրում է չորս տարի. ստիգմայի տաք կիման շուտով սկսում է վատ ազդել երիտասարդ արքայազնի առողջության վրա: Որոշվում է դյանկ կառուցել Բահրամի հոմար զովաշունչ լեռնաստանում: Դյանկը կառուցելու համար հրամիրում են հայտնի Հարտարապետ-կառուցող Միմնարին, որ հրաշակվել էր Սգիապոսում ու Միրիայում կառուցած շննդերով: Զեր, նարկերով գործին՝ հմուտ կառուցողը հինգ տարվա ընթացքում կանգնեցնում է մի հոյակապ դյանկ, որ կախարդական հատկությամբ օրոր երեք անգամ փոխում էր գույնը՝ լինելով մերժ կապուտ, մերթ՝ սպիտակ, և մերթ՝ զեղին: Իր այդ աշխատանքի հոգածար նա վարձատրվում է մեծամեծ պարգմերով և, դրանցով ոգևորված, հայտնում է, թե կարող է կառուցել նաև այնպիսի դյանկ, որ յոթ գույն փոխի: Նումանը, կասկածելով, թե նա մի ուրիշի համար կարող է կառուցել այդպիսի դյանկ և դրանով իսկ նսեմացնել իր դյանկի հմայքը, հրամայում է աշխարակից ցած նետել հմուտ կառուցողին. Հրամանն անմիջապես կատարվում է: Թեև դյանկն այնպիսի մեծ հաշակ է ստանում, որ նույնիսկ երգեր հորինելով գովերդում են նրա հմայքը, բայց նումանի խիզճը տանջվում է իր կատարած հանցանքի գիտակցությամբ: Իր որդի Մոնղիրին՝ հանձնելով Բահրամի դաստիարակությունը՝ նա բաշվում է անապատ՝ իր մեղքը մենության մեջ քավելու: Բահրամը սովորում է մի ամերոշ շարք գիտություններ, առանձնապես՝ ուստուրաշխություն և զինավարժություն, ինչպես և՝ երեք թեգու. արաբերներն, պարսկերն ու Հունարեն: Երիտասարդ արքայազնի ամենասիրելի զբաղմունքն է ցիոների (վայրի էջերի) որսը. ըստ որում, նա սովորություն ունի սպանել միայն մեծերին, իսկ փորտերին, որոնց չորս տարին դեռ չել լրացել, միայն խարանում է իր դրոշմունք ու բաց թողնում: Մի անգամ, դարձյալ իր սովորության համաձայն մի ցիոնի հետապնդում է մինչև մայրամուտ և, վերջապես, հասնում է մի բարանձավի: Այդուղի, հենց մուտքի առջև նատած էր ցիոնի բուռակին հողուտած վիշտապը. Բահրամը հասկանում է, որ

ցիոնի իրեն քերել է վրեժ լուծելու և, սպանելով նրան, ուզում է վերաբառնաւությունը: Բայց ցիոնը մտնում է բարայրը և իր հետեւց կանչում, նույն Բահրամին: Մտնելով ներս՝ Բահրամը գտնում է անհամար գանձեր, որոնք տեղափոխելով իր դյանկը, կարծ ժամանակի ընթացքում բաժանում է բարեկամներին: Մի անգամ, իր դյանկում, շրջեցին, նա մտնում է մի սենյակ, որտեղ չեր կղիւ ոչ մի անզամն: Սենյակի պատի վրա նա գտնում է յոթ գեղեցկունիների պատկերները, իսկ նրանց մեջ՝ իրենը: Երիտասարդը համարում է, որ դայունը ապագայի նախագօշշակությունն է և, արգելվով ուրիշների մուաքը, ինքը սովորություն է դարձնում միայն հարբած ժամանակը գալ այդտեղ ու թափածել իր ապագայի մասին:

Բայց, վերջապես, արքայազնի հայրը՝ Եղիշեգիրը մենում է, և մեծամեծները՝ վախճառով, որ Բահրամն էլ հոր նման շարագործ կլինի՝ գում են բարձրացնում նրա հոռավոր, ծեր ազգականին: Իր իրավունքների այլ ուսանաբումից զայրացած Բահրամը Մոնղիրից դորք է վերցնում ու գիմում դեպի իրան: Հայրենի երկրի ավագները շիրելով նրան՝ հոր պատճառով՝ թագը հանձնել են իրեն. ինքը կատարել է միայն նրանց կամքը: Զայրացած Բահրամը պատասխան է գրում, պահանջելով իր օրինական գումը. այդ պահանջն արդարացնում է, այն տրամարանական հիմունքով, թե հոր հանցանքների համար ինքը պատասխանառու չէ. իր կողմից նա խստանում է լինել արդար ու բարի թագավորը: Մեծամեծներն ընդունում են նրա պահանջի արդարացնելով, բայց հայտնում են, թե իրենք երդմել են նոր թագավորին հավատարիմ լինել և առանց պատճառի շեն կարող դրժել այն երիտասարդ արքայազնը պատասխանում է, թե ուկար դրժելու կարիք չկա. թող թագը զնեն երկու առլուծի միջն, ով նրանցից իսկ այն, նա էլ գահին կտիրանա: Ծեր արքան՝ լսելով այդ պահանը՝ կամից կախից հրաժարվում է գահից, բայց ավագները՝ կամենալով փորձել Բահրամի քաջությունը՝ պահանջում են, որ նա կատարի իր պայմանը: Անվեհեր երիտասարդը արքայար մոտենում է ազգություններին, սպանում երկուամին էլ և, վերցնելով թագը, տիրում հոր գահին: Նա դիմում է ժողովրդին մի մեծ ճառով և խօստանում արքար լինել, մինչև մասնակներից պահանջում

Է ԽԵՂԵՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ու ՀԱՎԱՄԱՐՄՈՒԹՅՈՒՆ։ Իրոք նա կառավարում է Ֆֆիկիրն արտարությամբ։ Չուտով երկիրը ծաղկած դրության է Հասնում։ ամեն ինչ բարեհաջող է։ Խրախուսված դրանից՝ Բահրամին անձնատուր է լինում՝ զվարճությունների՝ այլև շնորհալով երկրի կառավարման մասին։ Երկրի Հարստացումից շլացած հպատակները ևս գոռողանում են, կարծելով թե Հավիտյան այդ-արես կլինի նվազա, երկինքը պատժում է և՝ արքային՝ իր անհագության համար, և՛ ժողովրդին՝ գոռողանալու համար։ Երկրի անժերրիփրան հետևանքով տիրում է չորսամյա սովոր Բահրամի հրաժանով քացում են արքունի բոլոր շտեմարանները, արքունական ժիշոցներով հարուստներից գնում են նրանց հացահատիկի պաշարները և բաժանում աղքատներին՝ ավելցուկը թուզումներին բաժին հանելով։ Չորս տարվա ընթացքում սովոր մեռնում է միայն մի մարզ։

Վերջապես անցնում է սովոր, գործերը կրկին բարեհաջող ընթացք են ստանում, երկիրը հարստանում է, բնակչությունը աճում է Երկիրն այնքան է հզրանում, որ այլև ափելորդ են համարում գենքի մասին մտածել, Բահրամը նույնպես անձնառուուր է լինում անհօգության ու հաճուրքների. Երկրի ուրախություններն ավելացնելու նպատակով նա ամեն կողմից հավաքում է շավագույն երաժշտաներին, և բաշխում քաղաքների միջև. Այժմ արդեն նա նորիտ փրսիրած զբաղմունքին՝ որտորդության է, տրվում. Հեղինակն այս առջև պատմում է մի գեղեցիկ միջադեպ՝ Բահրամի և նրա սիրեցյալ առողկուցի Ֆիթնեի մասին: Դա հետևյալն է.

Որսորդովթյան ժամանակ Թահրամի Հետ էր նաև իր սիրելի Ֆիքսեն Արքան գովում էր իր հմտությունը՝ նետաձգության ժեղ։ Քրու դրա ապացուցյ՝ ստրկումին պահանջում է նրանից մի նետով միթի ոտքը գլխին ամրացնել։ Թահրամը վարպետությամբ կատարում է այդ, բայց Ֆիքսեն առանձնապես չի զարմանում, ասելով. թե դա վարժության արդյունք է։ Արքան զայրանում է և իր զորագարին է հանձնում ստրկումով՝ մահապատճի հրամանում։ Ստրկումին աղերսում է զորավարին շարանել իրեն՝ Հետևյալ պարմանով. մի առօմանակից Հետո զորավարը թող հայտնի թափափորին, թե ապանել է Ֆիքսեն։ Եթե արքան դրանից ուրախանա, ապա զորավարը կկատարի իրեն տրված հրամանը, իսկ եթե տիրի՝ ոչ Զարավորը համաձայնում է և մի շաբաթից Հետո հայտնում է ար-

բային, թե Ֆիբնեն սպանված է: Բահրամը գառնորեն սգում է իր սրբած ստրկունու կորուստը: Այդ բանից խրախուսվելով՝ զորացարը Ֆիբնենին տանում է իր ամրոցը, որ գտնվում էր լեռան վրա: Դեպքի նրա բարձր պատշաճմբը ձգվում էր վաթմուն աստիճանից բառկացած սանդուղը: Հենց այն օրը, որ Ֆիբնեն այդ ամրոցն է գտնիս, ծնվում է մի Հորթ, և նա, Հորթը գրկած, բարձրանում է մինչև պատշաճմբը: Այդպես կրկնվում է ամեն օր, առանց բացառության, և Ֆիբնեն անընդհատ վարժության շնորհիվ, այդ նույն բանն առանց մեծ դժվարության կատարում է նաև այն ժամանակ, եթե Հորթի արդեն ցուկ էր դարձել:

Մի անգամ, երբ արքան որառդության ժամանակ գտնվում էր այդ ամրոցի շրջակալիքում, Ֆիքսնի խնդրանքով զորավարը նրան իր մոտ է հրավիրում։ Արքան գալիս է, բարձրանում պատշգամբը և գիւղարքութիւ ժամանակ՝ գովելով ամրոցի հրաշալի դիրքը, հարցում է զորավարից, թե ինչպես նա պետք է վաթսուն աստիճաններով պատշգամբ բարձրանա ծերության օրերին։ Զորավարը պատասխանում է, թե որս մասին առայժմ չի մտածում և միաժամանակ հայտնում է, որ զարմանալի կերպով իր ամրոցում ապրող ժի աղջիկ, ցուզը գրկած, առանց դրամար առնելու բարձրանում է մինչև պատշգամբը։ Արքայի աշխերի առջև Ֆիքսնն կատարում է այդ Բահրամը, թեև զարմանում է, բայց և այնպիս ասում է, թե դա երկարատև վարժության արդյունք է։ Աղջիկն անմիջապես պատասխանում է, թե ցուզ բարձրացնելը վարժություն է, իսկ առայ- տությունը՝ առանց վարժության է ձեռք բերվում։ Այս պատասխանից իսկ Բահրամը ճանաշում է իր ափրկի Ֆիքսնին, ամուսնանում է նրա հետ, իսկ զորավարին պարզեներ է շնորհում ստրկունիք և պատճեռու և իր մոտ խնտելու համար։

Մինչդեռ Բահրամն զբաղված էր զվարճություններով, կիրու-
խումով ու որարդությամբ, իսկ երկրի մեծամեծներն ու շորքը՝
անհոգության մեջ՝ մոռացության էին մատնել ուազմական գործը,
թշնամիները, օգտվելով առիթից, նոր զավեր են լարում։ Եվ, ահա,
Չինաստանի Խաքանը՝ իմանալով Բահրամի զբաղվունքների ու
երկրի ուազմական թուլության մասին՝ հարձակվում է Խանի վրա։
Բահրամը, որ գիտեր, թե իր զորքը երկարատև փափկակից եղությու-
նից ու անգործությունից կորցրել էր ուազմունակությունը, վտան-
գից ու անգործությունից կորցրել էր ուազմունակությունը, վտան-

մամ: Խաթանը՝ լսելով, որ թշնամին փախուստի է դիմել, առնում է իր հաղթանակը խրախճանքով: Օգոստ քաղելով դրանքից՝ թահրամքը մովք գիշերով երեք հարյուր ընտիր հեծյաներով հարձակվում է թշնամու զբա: Խավարի և անակնկալի հետևանքով լինական դորքն անասելի խառնաշփության ու տապնապի մեջ է ընկնում, և այդպիսով թահրամքը հաղթանակ է տանում:

Այժմ, երբ թշնամին դուրս էր վլոնդված երկրից, և երկիրը նորից խաղաղության ու լիության մեջ էր, թահրամքը, վերջապես, ձեռնամուխի է լինում երբեմնի գուշակության իրականացմանը: Իր դդյակի պատի վրա տեսած յոթ արքայադուստրերի պատկերները հիշելով՝ նա իր պալատն է բերում Հնդկական, Թուրքեստանյան, Խորեզմյան, Սլավոնական, Մալդիվյան, Բյուզանդական և Երանական արքայադուստրերին, ապա՝ կանչելով Սիմենարի աշակերտներից մեկին՝ հանձնարարութ է կառուցել յոթ դդյակ: Ճարտարապետութ հանձն է առնում կառուցել յոթ դդյակները և խօստանում է, որ յոթին էլ տարբեր գույնով կլինեն, ըստ որում, յուրաքանչյուրի գույնը պետք է համապատասխաներ շաբաթվա մի օրվա հովանափոր մոլորակի գույնին: Հմուտ հարտարապետը երկու տարում ափարտում է դդյակների կառուցումը, որոնք ըստ գույնի և շաբաթվա օրերի ու նրանց համապատասխան մոլորակների հաջորդականության, դասավորվում են արտակ: 1. Ան դդյակ—շաբաթ—երեխակ, 2. Դեղին դդյակ—կիրակի—Արև, 3. Կանաչ դդյակ—երկուշաբթի—Լուսին, 4. Կարմիր դդյակ—երեքշաբթի—Հրատ, 5. Փերուզագույն դդյակ—չորեքշաբթի—Փայլածու, 6. Սանդալագույն դդյակ—հինգշաբթի—Լուսնիադ, 7. Սպիտակ դդյակ—ուրբաթ—Արուսյակ:

Արքայադուստրերը տեղափորվում են իրենց դդյակներում, և թահրամքը այցելում է նրանցից յուրաքանչյուրին շաբաթվա համապատասխան օրը՝ զգեստավորված դդյակի գույնին համաձայն: Նիգամին ցուցադրում է իր ստեղծագործության մեջ թահրամքի մի շաբաթվա այցելությունները: Յուրաքանչյուր դդյակում՝ երաժշտությունից, հրուասիրությունից ու գիմարդությունից, շաբաթվա արքայադուստրը պատմում է մի պատման հետ, և, անսահման դանձեր նվիրելով նրան՝ ինդրում է հայտնել իրեն, թե ինչու այդ քադարձի բնակիչները միայն ու ինչ համեստ է հետաքրքրությամբ և որոշում է անձամբ պարզել այդ դժբախտությունն ու դրա պատճառները: Գնալով այդ քադարձը՝ նա մտերմանում է մի պատման հետ, և, անսահման դանձեր նվիրելով նրան՝ ինդրում է հայտնել իրեն, թե ինչու այդ քադարձի բնակիչները միայն ու ինչ համեստ է Զիշելով իր բարեկարին՝ պատմանին հանձն է առնում հայտնել, և երբ վրա է համառա գիշերը, թագավորին առաջնորդում է զետքի քաղաքից դուրս զարդարելով ավերակները: Թագավորն այսուեղ պարանից կախված մի զամբյուղ է տեսնում, և, շգտնելով ուրիշ ելք, նստում է նրա մեջ, եռորհրավոր զամբյուղն անմիջապես դեպի վեր է սլանում: Նրա մեջ նստած՝ թագավորը հասնում է վերջապես մի շատ բարձր աշխարհական արքայակի վրա թառում է մի հակամական թաղում: Առավոտյան, երբ թոշոնը զարթելով, ուզում է ըստ թազեր, թագավորը բռնում է նրա ոտքից, և թոշոնը նրան տանում է իր հետ: Այդպիս օդում կախված տարվելով թագավորը

Ան դդյակ:— Հսդկական արքայադուստրը պատմում է, թե յանձնության ժամանակ լսել էր, որ իրենց տունը այցելում է մի պատմավոր կին՝ մշտապես սև գույնի գգեստ հագած: Երբ նրան հարցը են, թե ինչու միայն սև գգեստ է հագուստ, նա հայտնել է հետեւալը: Խնդր մի թագավորի ստրկութին է: Թագավորը շատ սիրագիր, քնույցը ու բարի մարդ էր. նա, շատ ճանապարհորդների էր, հյուրընկալում, խնամում նրանց իր տանը և մտերմարք զրուցում, նրանց հմտությամբ բայց մի անդամ նա հեռանում է իր սննից և, երկար ժամունակ անհայտության մեջ մնալուց հետո՝ վերադառնությ է ամբողջապես սևով գգեստավորված և այնու ուրիշ գույնի հագուստ չեղագուստում: Մի գիշեր ինքը՝ ստրկութին, համսպնում է հարցնել նրան, թե ինչու միայն սև գգեստ է կրում, և թագավորը պատմում է նրան, որ իր մոտ հյուրընկալած ճանապարհորդներց մեջ մնալուց հետո՝ վերադառնության մեջ մնալու հագուստ պատմում է այդ հագելու գգեստավորված և այնու ուրիշ գույնի հագել, նա երկար ժամանակ հրաժարվեց պատմասիանել այդ հարցին: Բայց, վերջապես, զիշելով իր թախանձանքներին՝ նա հարտնեց, որ Զինաստանում կա Շաբաթացյալ: Ների քադարձը՝ անումը կրող մի գեղեցիկ ու հարուստ քաղաքը, որի բնակիչները միայն սև հագնում: Այդ քաղաքն է իր՝ ճանապարհորդի, դժբախտության պատճառոր դարձել: Ճանապարհորդն՝ այլևս ոչինչ չամելով հեռանում է: Թագավորը համակվում է անդուսպ հետաքրքրությամբ և որոշում է անձամբ պարզել այդ դժբախտությունն ու դրա պատճառները: Գնալով այդ քադարձը՝ թագավորին առաջնորդում է զետքի քաղաքից դուրս զարդարելով ավերակները: Թագավորն այսուեղ պարանից կախված մի զամբյուղ է տեսնում, և, շգտնելով ուրիշ ելք, նստում է նրա մեջ, եռորհրավոր զամբյուղն անմիջապես դեպի վեր է սլանում: Նրա մեջ նստած՝ թագավորը հասնում է վերջապես մի շատ բարձր աշխարհական արքայակի վրա թառում է մի հակամական թաղում: Առավոտյան, երբ թոշոնը զարթելով, ուզում է ըստ թազեր, թագավորը բռնում է նրա ոտքից, և թոշոնը նրան տանում է իր հետ: Այդպիս օդում կախված տարվելով թագավորը

շատ է նետվում այս ժամանակ, երբ թոշումը ցած էր իշնում, երբ, պատմին հասնելով՝ թագավորն աշխարհը բացում է, իրեն գտնում է մի պաղատու այգու մեջ Գիշերը վրա հասնելուն պես այդին լրցանմ է գեղեցիկ աղջիկներով, նրանք, մոռմերը ձեռքներին, լուսավետում են մի զարմանածրաշ գեղեցկուհու ճանապարհը, որ գալիք էր նրանց հետեւից թագավորը հմայված էր այդ անգուդական գնդեցկությամբ: Շուտով գեղեցկուհին նկատում է թագավորին և պանչում նրան իր մոտ: Սկսվում է խրախճանքը. մատուցվում են քրիեր ու գինի, Խրախճությունը տևում է երկար ժամանակ. թագավորը հանդպում է գրկել ու համբուրել գեղեցկուհուն: Վերջինս չի իր հերթին խոստվանում է իր սերը, բայց պայման է դում, որ այդ օրը համբույրից աֆելի ոչինչ չպահանջի թագավորը: Միևնույն ժամանակ նա առաջարկում է թագավորին այդ գիշերվա համար ընտրել ստրկուհիներից մեկին: Թագավորն անսում է գեղեցիկունում: Իր ընտրած ստրկուհին առաջնորդում է նրան դեպի մի ուշակ, որտեղ նրանք ամրող գիշերը անձնատուր են լինում հաւայքիների: Առավոտյան զարթնելով, թագավորն իրեն մենակ է գանում դղյակում և, դուրս գալով պարտեզը՝ ցերեկն անցկացնում թափառելով ու մրգեր ուստի գիշերը: Վերջապես օրը երեկոյանում է, և գեղեցկուհին, իր ստրկուհիներով շրջապատված, կրկին հայտնրում է պարտեզում: Այդ օրն էլ գեղեցկուհին նույն պայմանն է գետում, և թագավորը, չնայած իր հոգում վառված սիրուն, համաձայնում է: Այդպես շարունակվում է 29 գիշեր, և արքան ծայրաւեղ տանջանքների դուռվ մեջտ էլ կարողանում է զսպել իրեն: Բայց երեսուներորդ գիշերը նա այլևս չի համբերում և իր պահանջներն չ գնում: Գեղեցկուհին խնդրում է հետաձգել ևս մի գիշեր, սակայն թագավորը չի զիշում: Այդ ժամանակ գեղեցկուհին խնդրում է նրան փակել աշքերը, մինչև որ ինքը հանի զգեստները: Թագավորը՝ հնագանդելով նրան վակեց աշքերը և, մի քանի բողեից հետո քաշելով նրանք՝ իրեն գտավ... նույն զամբյուղի մեջ, որով բարձրացել էր խորհրդավոր աշտարակի գագաթը: Հայտնվում է նաև իրեն առաջնորդող պատանին, որ արդեն ծանոթ լինելով այդ արևածներին և հասկանալով նրա հոգեկան ապրումները, ասում է. ունեում է լոել միայն և սպի հաղուստով զգեստավորվելու: Այդ օրն ամանից թագավորը սև զգեստ է հագնում: Ստրկուհին էլ, լսելով

նրանից այդ պատմովիումը, յուրացրել է նրա սովորովիումը ու ուրիշ գույնի զգեստ չի հագնում:

Պատմվածքը վերշանում է սև դույմի փառաբանությամբ, այն գույնի, ասում է հնդկական արքայագուստը, որով փայլում են գեղեցիկ աշքերը և հմայք ստանում իրապաները:

Դեղին դոյլակ.— Թուրքեստանի արքայադուստը պատմում է, թե իրաքի թագավորներից մեկը բախտացուցի (հորուսպի) միջնուով իմանում է, որ կանանցից իրեն դժբախտություն է պատասխանատարությունը կամաց առաջատարությունը գրան՝ նա չի ամուսնուում, այլ գնում է գեղեցկուհեատրուհիները և վայելում է նրանց սերն ու գգմանքը: Սակայն ստրկուհիները պառավ աղախնի խարդավանքների շնորհիվ, շուտով երես են առնում և գոռոզությամբ հիասթափեցնում թագավորին: Թագավորն ստիպված վաճառում է նրանց և գնում նորերին, ձգտելով գոնել մի այնպիսի գեղեցկուհի, որ լիներ համեստության ու խոնարհության մարմնացումը: Վերջապես մի անգամ էլ, երբ նրա ստրկավաճառը ստրկուհիների մի նոր խումբ էր բժիշկները, թագավորը գերվեց ստրկուհիներից մեկի գեղեցկությամբ: Ստրկավաճառը զգալով այդ՝ հայտնում է, թե գեղեցկուհին համար է ու բիբոտ, և խորհություն չի տալիս թագավորին այդ գնումը կատարել: Սակայն թագավորը չի լսում նրան և գնում է գեղեցկուհուն: Կերպին միանդամայն արդարացնում է իրեն իբրև աղախնի, բայց ոչ մի կերպ չի զիշում թագավորին՝ նրա սիրուհին դառնալու թագավորը տանջվում է սիրուց և սակայն, իր գործադրած միջոցներից և ոչ մեկն էլ արդյունք չի տալիս: Վերջապես մի անգամ նա պատմում է գեղեցկուհուն Սուկեյմանի և Թելքիսի պատմությունը: և խնդրում է նրան ասել, թե ինչու չի զիշում իր թախանձանքին: Ստրկուհին իր անդրդիվելի համառությունը բացատրում է հետեւյալ պատմառաբանությամբ: Իրենց ընտանիքի բոլոր կանայք առաջին ծննդաբերությունից հետո մեռնում են, ինչն էլ, եթե ամուսնանա ու որդի ունենա, պետք է մեռնի, ուստի և հրամարվում է ամուսնությունից: Թագավորն իմանալով այդ, նոր միջոցներ է որոնում գեղեցկուհու մտավախությունը ցրելու և նրա համառությունը կուրքելու համար: Յուր պառավ աղախնի խորհրդով նա աշխատում է ինանդ առաջացնել գեղեցկուհու մեջ իրոք այս միջոցը շուտով հաջողությամբ է պսակում թագավորի ջանքերը: Խանդից տառապելով՝ ստրկուհին վերջուպես չի կարողանում զսպել իրեն և հայ-

նում է իր սերը: Թագավորը բացատրում է նրան իր գործադրած խորամանկ միջոցի նպատակը, և ստրկումն մոռանում է իր տաճաշանքները: Երջանիկ սիրո վայելքների մեջ թագավորը փառքով է պահում ստրկունու՝ զարդարելով նրան ուկեղեն զարդերով:

Պատմվածքը վերջանում է գեղին գույնի փառարանությամբ:

Ինեաչ դլյակ. — Խորեզմի արքայադուստրը պատմում է հետևյալը: Ռումի երկրում (Փոքր Ասիայում) ապրում էր Բիշր անունով մի արդար մարդ: Փողոցում նա մի անգամ հանգիպում է անման մի գեղեցկունու և հմայվում նրանով: Սակայն նա չի հմտելու գեղեցկունու և որոշում է հաղթահարել իր կրթերն ու մոռանալ այն սերը, որ բռնկել էր իր մեջ գեղեցկունու տեսնելուց: Կամենալով տուազել հեշտովիամբ հասնել իր այդ նպատակին՝ նա դնում է երուսաղեմ՝ աստծո օգնությամբ ազգատվելու սիրո կրակից: Վերադառնալու ժամանակ, ճանապարհին նրան ընկերանում է Մալիխան անունով մի ուղևոր: Մալիխան արտաքում շատ բարի մարդու տպագործություն է թողնում, բայց ներքուստ ճիշտ հակառակն էր: Նա շար էր, հավակնու ու ամբարտավան: Ճանապարհին անցնում էր անապատով, ուղևորները նեղովում էին ծարամից, մինչ որ, վերշապիս, հասնում են մի ծառի, որի տակ, գետինի մեջ թաղված էր սառը ջրով լի մի հսկայական կարս: Ջրուցի ժամանակ Բիշրը այն կարծիքն է հայտնում, թև այդ ինչ-որ արդար, բարեպաշտ ձարդու գործն է: Համարաբար, ուխտման համաձայն բարեպաշտ մի մարդ փորել է արդուղ գետինը, ջրով լցրած կարսը դրել փոսի մեջ՝ ծարավից տոշորված ուղևորներին փրկելու համար: Մալիխան հակառակում է դրան և համառորեն անդում, թև որորդներն են սարքել այդ՝ իրեն թակարդ՝ դադամներ որսալու համար: Նախաճաշելուց և սառը ջրով հագենալուց հետո՝ Մալիխան ուզում է լողանալ այդ ջրում և ապա՝ կուրքել կարասը: Բիշրի քույր Շորտորներն ու ջանքերը՝ ընկերոջը արտառոց ու վնասակար արարքից ետ պահելու համար՝ իզուր են անցնում: Մալիխան մերկանում ու նետքում է կարասի մեջ: Սակայն նրա սպասածին հակառակ, պարզվում է, որ դա մի խորունի շրջոր է, և նա խորասուզվելով դեպի ատակը՝ ջրահեղձ է լինում: Բիշրը հանում է նրա դիակը, թաղում և, համարելով նրա իրերը, շարունակում է ճանապարհը: Մալիխանի իրերի մեջ նա գտնում է մի քաշ, որի մեջ 1000 ուկենալով դիմում է պահանձնելու վայարքը՝ Բիշրը

մեծ դժվարություններով վերջապիս կարողանում է գտնել Մալիխայի տունը՝ իրերը նրա ժառանգներին հանձնելու համար: Այդտեղ նրան դիմավորում է ջրահեղձի այրին, որ՝ իմանալով ամուսնու մահվան մասին, հայտնում է, թե նա չար ամուսին է եղել, ինըն այժմ երջանիկ է զգում իրեն՝ նրանից ազատվելու համար: Միաժամանակ նա հայտնում է իր ցանկությունը՝ Բիշրի հետ ամուսնալու մասին և բարձրացնում է երեսի քողը: Բիշրը ճանաչում է իրեն հմայող գեղեցկունու, որի սիրուց ազատվելու համար երուսաղեմ էր գնացել, ամուսնանում է նրա հետ և այնուհետև, ինչան բախտավորության, հագնում է միայն կանաչ գգեստներ:

Պատմվածքը վերջանում է կանաչ գույնի փառաբանությամբ, այն գույնի, — ավելացնում է հեղինակը, — որով զգեստավորված էն դրախտի բնակիչները:

Իւամիր դլյակ. — Ռուսական արքայադուստրը պատմում է հետևյալը: Ռուսաց երկրում մի շքեաղ արքայադուստր է լինում: Իր անսահման գեղեցկության հետ նա ուներ խորաթափանց միտք ու բազմակողմանի ընդունակություններ: Նա լիովին յուրացնում է գիտության բոլոր ճյուղերը, այդ միտք նաև հմայության արքայության բոլոր ճյուղերը, այդ միտք նաև կամբավր շուտով տարածվում է աշխարհի բոլոր մասերում, և ամենահեռավոր երկրներից անգամ անվանի ասպետները գալիս են նրա ձեռքը ինպեսէու: Սակայն արքայադուստրը շի կամենում նույնինի խոսել նրանց հետ: Հոր Ցուլտովությամբ նա կառուցել է տափս մի կախարդական ամրոց լեռնաշխարհին և փակվում այնուհետ: Ամրոցն ուներ միայն գաղտնի մուտք: Հորս կողմից նա շրջապատված էր բարձր պարիսպներով: Նրան պահապան էին բազմաթիվ խորհրդավոր արձանները, որոնք սրբություն էին ամրոցի ներար թուփնում էին ամրոցի նկարել է տափս իր պատկերը և նրա տակ գրում այն պայմանները, որոնք կատարողը կարող է ամուսնանալ նրա հետ: Այդ պայմաններն էին: Իր հետ ամուսնանալ կամեցող պետք է լուծեր բոլոր գաղտնի թաշխմանների զորությունը, գտներ գաղտնի մուտքը, թափանցեր ամրոցի ներսը, լուծեր այն բոլոր առեղծվածները, որ կառաջարեր ինքը՝ արքայադուստրը: Այդ բոլորից հետո միայն նա կհամաձայներ ամուսնանալ խիզախ ասպետի հետ: Իր պատկերը և այդ պայմանները պարունակող հայտարարությունը էին բաղարների

դարբասների վրա: Հարյուրավոր ու հազարավոր հերթաներ, զմռակած շնապա գեղեցկունու պատկերով, խիզախեցին իրենց բախտու փորձել, սակայն բոլորն էլ ամրոցի խորհրդավոր պահապանները սրերին դո՞ւ դարձան: Զո՞հվածների գլուխները կախվում էին ամրոցի պարիսպներից, որոնք կարճ ժամանակից հետո ծածկվեցին մարդկային գանգերով:

Հերթը հասնում է մի պատանի շահզագի: Որոշելով անպատճանորեն հասնել իր նախատակին՝ շահզագին մի նկարչի մոտ սպորում է բոլոր կախարդական գիտությունները: Այդ բոլորը յուրացնելուց հետո միայն՝ նա, բոլոր զոհվածների վրեժը լուծելու և արքայադատեր հետ ամուսնանալու վճռական որոշումով, հաջանուվ կարմիր գեխտներ՝ դիմում է գեպի անառիկ ամրոցը: Իր սովորած գիտությունների շնորհիվ նա հաղթահարում է բոլոր դժվարությունները, չեղորացնում խորհրդավոր պահապանների զորությունը, մտնում ամրոցի ներսը և ճշտորեն լուծում արքայադատեր առաջարկած առեղծվածները: Արքայադուստրը գտնում է վերջապես իր ցանկացած փեսացուին և հմայված նրա քաջությամբ, խելոքությամբ ու գեղեցկությամբ, տալիս է իր համաձայնությունը՝ նրա հետ ամուսնանալու մասին: Անմիջապես կատարվում է հարսանիքը, շահզագին, ի նշան իր երջանկության ու հաղթանակիք այնունետեւ հագնում է միայն կարմիր գեխտները:

Պատմվածքը վերջանում է կարմիր գույնի փառաբանությամբ, որ գեղեցկության ու երջանկության սագական գույնն է: այդ փոստանությունը հավելվում է բոսորագույն արշալույսի համեմունկարությամբ:

Փիրուզագալյան դոյլակ:— Մաղրիբյան արքայադուստրը պատմում է, թե Եգիպտոսում Մախան անունով մի վաճառական է լինում: Մի օր, իրիկնամուտին, եթք նա, իր ընկերներով շրջապատված զրոսնում էր պարտեղում, նրա մոտ է գալիս յուր առևտուկան ընկերը և հայտնում, թե մեծագին ապրանքներով ու գանձերով բեռնավորված՝ նրա քարավանը ժամանել է: Ընկերոջ ուղեկցությամբ Մախանը դիմում է գեպի քաղաքի գարբասները, բայց երբ հասնում են այստեղ, պարզվում է, որ գարբասներն արդեն փառվել են, որովհետև արեւը մայր էր մտել: իսկ քաղաքի օրենքների համաձայն՝ արեւի մայրամուտից հետո գարբասները բացելու դրավոր Մախանը որոշում է սպասել մինչեւ առավու-

րալց ընկերը մի համաձայնում և խորհուրդ է տալիս ծպտյալ կերպարով գուրս գալ քաղաքից, բեռները գիշերն իսկ տեղափոխել քաղաք և այդպիսով իսկ ազատվել մաքս վճարելուց: Մախանը համաձայնում է և հետեւում է ուղեկցին: Գուրս գալով քաղաքից՝ ընկերը նրան առաջնորդում է դեպի ինչ-որ անապատ և, կանչելով իր հետեւից՝ հանկարծ թաքնվում: Մեն-մենակ մնալով անապատում՝ նա ճանապարհ գաղաքի գաղաքից անապատում է որոնում դեպի քաղաքը, բայց նրա առջևն են ենում սարսափելի գաղաքները, մարդակերները ու հրեշտացները: Գիրմարդկային ծիգերով Հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները և ազատվելով գիշատիչների ձեռքից՝ նա վերջապես հասնում է ամեն տեսակի մրգեր և սառնորակ ջուր Բայց հենց նա գտնում է ամեն տեսակի մրգեր և սառնորակ ջուր Բայց նա իր երկար տանջանքներից հետո, սկսում է ճաշակել մրգերը, վրա է հասնում մահակով զինված պահապանը, Մախանին բաղովվում է պատմել պահապանին իր դժբախտ ճանապարհորդաջողվում է պրատմել պահապանին դավականը ցույց դության ու արկածների մասին, ծեր այդեպանը ցավալցում է նրան և թույլ է տալիս մնալ աւգում, այն պայմանով միայն, որ նա ամբողջ գիշերն անց կացնի ծառի վրա և ինչ էլ որ տեսնի, ծառից լիշտի: Մախանը բարձրանում է գիշերելու համար իրեն ցույց տված ծառի վրա և ուզում է քննել: Բայց խավարն ընկնելուն պետք արատեղը լցվում է շնչաղագիղ աղջիկներով: Նրանք խրախճանք նարբում հենց այն ծառի տակ, որի վրա պետք է գիշերեր ինքը: Բոլոր աղջիկներին զվարացում է հրեշտակային գեղեցկությամբ մի պատվավոր կին: Մախանը ծառի վրայից հմայված նայում է իրախճայող գեղեցկությներին: Շուտով պատվավոր գեղեցկությն նկատում է նրան և կանչում է իր մոտ: Հիշելով ծեր այդեպանէ խիստ պատվերը՝ Մախանը սկզբից հրաժարվում է ծառից իշնել, բայց վերջապես մի կարողանում դիմադրել շրնազ գեղեցկություն հմայիքին և, գիշելով նրա հրավերին՝ իշնում է, նստում գեղեցկություն ու խրախճանում նրա հետ: Շուտով բորբոքվում են նրա կրիերը, և նա՝ չկարողանալով այլևս զսվել իրեն, գրկում ու համեկերը է գեղեցկություն շուրթերը: Այդ համբույրից հմայիլ գեղեցկությն դառնում է մի ճիշաղ՝ վարադի ժանիքներով: Ամբողջ գիշերը նա իր ծիրաններում սեղմելով Մախանին՝ հեշտանքով համեշերը նա կիսագիտակից վիճակում այլևս չկարուրություն է դիմադրել՝ մնում է հրեշտուու գարշելի գրկում: Վերջապատճենով դիմադրել մնում է հրեշտուու գարշելի գրկում:

պես բացվում է լույսը, և հմայքը շքանում է: Այժմ Մահմանը դանվում է մի անեղի անապատում, որ ժածկված է մեռնութեանի: Կըզիրի օգնությամբ միայն նա կարողանում է ազատվել այդտեղից և հասնել տուն: Այդ օրից ի վեր նա հագնում է միայն կապույտ գույնի հաղուստներ՝ ի նշան սգո:

Պատմվածքը վերջանում է փառաբանությամբ կապույտ գույնի, որով ներկված է երկնի կամարը:

Սանդալազոյն դրվակ:— Երկու երիտասարդներ,— ուստի մում է բյուզանդական արքայականաւորը, — ճանապարհորդում էին միասին: Նրանցից մեկի անունն էր Խելքը, մյուսինը՝ Շարրի¹ Նրանց ճանապարհն անցնում էր մի ամայի տեղով, ուր ոչ բուս կար, ոչ մարդկային շունչ: Եռառվ ծարավն սկսում է նեղել ներտալ իրեն թեկուզ մի կում շուր, խոստանալով դրա գոփարքն Շարրին տալ իր սմահցած երկու թանկապին հակինթները: Շարրը հակինթները նա խոստանում է շուր տալ միայն այն պայմանով, որ Խելքը թույլ տա հանել իր երկու աշքերը: Արքան էլ դաժան էր պայմանը, այնուամենայնիվ Խելքը աշխան իիսու սպասեկ էր զգում, որ համաձայնում է դրան: Շարրը, օգովելով այդ համաձայնությամբ՝ հանում է ընկերոջ աշքերը, կողոպտում նրան և, նույն նրան անապատում ավազների մեջ ընկած ու հեռանում: Խելքը մենակ է մնում՝ թափակելով իր աշքերից հոսող արյան մեջ և տառապելով ցավի ու ծարավի կրկնակի տանձտնուվ: Վերկույրին տանում են քուրդի տուրդ խաշնարածի աղջիկը: Որի տերեւնները բուժի դեղ էին և՝ Կուրության, և՝ ընկնավորության դեմ: Այդ ծառի տերեւններով Խելքը բուժվում է, ապա՝ ամսանալով խաշնարածի աղջկա հետ՝ ժառանգում նրա ամբողջ հոտր երկար ժամանակ շանցած՝ լուր է տարածվում, թե շահի աղջիկը տառապում է ընկնավորությամբ, և ով որ բուժի, կդառնան նրա փեսան: Քրդի խորհրդով Խելքը նույն ծառի տերեւնների միջոցով բուժում է շահի աղջկան, ամուսնանում նրա հետ և թոքափը

¹ Համբանական կենդանության տառապելական հերոս:

² Խելքը հաշնակում է բորիք, Շարը (=շան)՝ չորիք:

դաշնում: Այդ միջոցին նրա մոտ են բերում Շարրին, որ դարձյալ ինչ-որ հանցանք էր կատարել: Խելքը հիշեցնում է նրան՝ իր դեմ ինչ-որ ջարագործությունը, խստորեն հանդիմանում, բայց և այն գործած չարագործությունը, խստորեն հանդիմանում է առանց պատճենու: Խելքի զայրացած թափավոր-պես ազատում է առանց պատճենու: Խելքի զայրացած թափավոր-պես ի հանդուրժում այդ մեղմ վերաբերմունքը հրեշավոր շա-աները վի հանդուրժում այդ մեղմ վերաբերմունքը հրեշավոր շա-աները վի հանդուրժում է նրան, հասնում հնտենից ու ուղանում:

Պատմվածքն ավարտվում է այն բացատրությամբ, թե այն ձառի բուժի տերեւնները սանդալագույն էին:

Սպիտակ դրվակ:— Իրանի արքայադուստրը պատմում է, թե մեծահարուստ երիտասարդ քաղաքից դուրս ուներ մի հրաշաւ-շի պարտեզ: Մի անգամ, երբ նա այդ պարտեզն էր գնում, դեռ ինքու շմտած ներսից լսում է ինչ-որ երաժշտության ու երգի ձայն: Սուսենալով պարտեզի գարբասին՝ նա տեսնում է, որ փակ-փակ է դարրասը: Երկար ժամանակ նա բախում է փակ զնները, բայց ոչ ոք բացելու չի գալիս: Երիտասարդն ստիպված է լինում քանդել պատր և ներս մտնել: Այստեղ նա տեսնում է մի խումբ բաղժիկներ, որոնք ազատորեն ուղախանում են ու գրունում: Տես-անելով երիտասարդին՝ աղջիկները կարծում են, թե նա զող է, և զող ծեծում են նրան: Սակայն երիտասարդը, վերջապես, կարո-ւակ ծեծում է համատացնել նրանց, թե ինքն այգու տերն է, Աղջիկ-ները հաշտվում են նրա հետ և պատմում, թե իրնքն՝ քաղաքի բու-լոր գեղիցկուհիները՝ համաքվել են այդտեղ ուրախանալու ազատ, առանց հետաքրքրվող աշքերից քաշվելու: Նրանք խորհուրդ են տա-լիս երիտասարդին շնանդարի իրենց և առաջարկում են նրան ընտրել իրենցից մեկին ու հաճոյանալ նրա հետ: Երիտասարդը մտնում է տաղավարը և անցքից ուշագրությամբ դիտում ավազա-նում լողացող աղջիկներին ու համեմատում նրանց իրար հետ: Վերջապես նրա ընտրությունը կանգ է առնում մեկի վրա, որին և անմիջապես բերում են իր մոտ: Երկու երիտասարդները կամե-նում են անձնատոր լինել վայելքներին, բայց և, միաժամանակ, դեռ աղջկա աղջկա վայելքներին կան: Ի վեր-ջում իր բազմաթիվ խանգամանքների կան: Ի վեր-ջում, երիտասարդը այն մտքին է հանգում, որ բախուը ինքն է չոր, երիտասարդը այն մտքին է հանգում, որ բախուը ինքն է չոր, վանդակը իրենց՝ թեթևամտորեն վայելքներին տրվելու, որոշում վանդակը իրենց՝ վանդակը իրենցին հանդիմանակ է առմուսնակ աղջկա հետ բոլոր սովորությունների համաձայն և

այն ժամանակ օրինական կերպով հաճոյանալ նրա հետ կամեցածին չափ:

Պատմվածքը վերջանում է սպիտակ գույնի՝ մաքրության ու խաղաղության խորհրդանշանի՝ փառաբանությամբ:

Կերպանում են նովինները, ավարտվում է Բահրամի մի շաբաթվա կյանքի ցուցադրումը: Թողնելով Բահրամին իր սիրունների դզբակում՝ հեղինակը պատմում է, թե կրկին իրանի վրա ծանրանում է կործանման սպառնալիքը: Գարնայք ինսական խարանը կրկին հարձակվում է իրանի վրա: Բահրամը ցանկանում է դիմագրել կովով, բայց այլևս ուազմումակ զորք չունի: Չունի նաև բավականաշափ դրամ՝ վերստին զորք հավաքելու համար: Ավ, առան «օգնության» է գալիս վեղիր Ռաստ-Ռուշանը: Նա խորհուրդ է տալիս թագավորին՝ բանի կերպով Հպատակներից կորզել դրամ և այդպիսով փրկել երկիրը կործանումից: Բահրամը հանձնարարում է վեզիրին՝ անձամբ կատարել այդ և տալիս է նրան ամեն լիազորություն: Վեզիրը դառնում է երկրի իրատական տնօրինը: Կարճ ժամանակում նա անսանձ կեղեքաձեներով ու բռնություններով ամերում է երկիրը, բանտերը լցնում անշամար անձեզ բանտարկյալներով: Մինչդեռ Բահրամը, վայելքների, խրախնանքների ու որսորդությունների մեջ անցկացնելով օքերը, անտեղյակ է վեզիրի անիբավություններին, և հպատակներից ոչ ոք էլ չի համարձակվում այդ մասին հայտնել նրան: Նա մտահոգվում է երեմն այն բանի համար, որ թշնամին չի պարանում և երկիրը գեռևս մնում է վտանգի մեջ: Ի վերջո, մի անգամ որսորդության ժամանակ նա, չուր որսոնելով՝ ընկնում է մի հովիք մոտու Հովիք խրճիթի աացե սոսենուց կախված էր մի անշնչացած շուն: Բահրամը հարցնում է հովիքը, թե ինչո՞ւ այդպես պատմել է շանքը Հովիքը պատմում է, թե շոնէլ յուր հոսի համարակիմ պահապաննե է եղել: շատ անգամ ինքը շանն է հանձնել ամրուց հոտը և որևէ տեղ վնացել, իսկ շունը լիակատար ապահովության մեջ պահել է հոտը: Սակայն մի անգամ հովիքը նկատել է, որ հոտը նվազում է: Պարբերաբար ստուգելով՝ նա համոզվում է, որ խսկացն սխարների թիվը պակասում է, բայց ոչ մի կերպ չի կարողանում պատճառը գտնել: Մի օր, եթե առվի ափին, հոտի մոտ, ինքը՝ քերաց հնտո, պատկած մտածում էր իր դժբախտության մասին, տեսավ, որ մի էդ գայլ մոտեցավ ու շան լեզվով կանչեց իր գամփ-

սին: Գամփուը մոտեցավ գայլին, գորգուրեց նրան, ապա կատարելով իր ցանկությունը՝ փովեց դեսնին ու քննչը: Գայլը, միանդամայն ապահովված, քաշելով տարավ հոտի առաջնորդ խոռվին: Այդ պատճառով էլ, առա, նա կախել է շանը. «Ով դավաճանին շան մահով չի պատժի, իմացիր, նրան աշխարհում ոչ ոք չի վասարանել», — վերջացնում է հովիքն իր պատմությունը, Բահրամը հասկանում է հովիքի պատմության փոխաբերական միտքը և առզիւմ է խորը մտածմունքների մեջ: «Հովիքը հսկեմ, հապատակները՝ իմ հոտը, իսկ վստահություն վայելող պահապանը՝ իմ առաջին վիզիրը... Երբ թագավորության հիմքերը կործանվում են, մատահված անձից պետք է հաշիվ պահանջին», — որոշում է նա, և, քաղաք վերադառնալուն պիս, պահանջում է բանտարկյալների ցուցակը: Ցուցակում նա տեսնում է, որ բանտարկյալներից շատերի անվան դիմաց դրված է: «Թագավորը հրամայում է պատժել... ներում է շնորհում վեզիրը»: Բահրամը հասկանում է ամեն ինչնա հրամայում է վեզիրին բանտարկյել, իսկ անմեզ բանտարկյալներին աղատել: Այստեղ բանաստեղծը դարձալ ներմուծում է յոթ հավելյալ պատմվածքները: բանտարկյալներից յոթ հոգի պատմում են թագավորին, թե ինչու են իրենք կալանավորվել: Դրանք ցընցող ապավորություն թողնող պատմություններ են, որոնք մերկացնում են վեզիրի անլուր բռնություններն ու մեքենայությունները: Կաքանի կողմից Բահրամի մոտ ուղարկված սուրբանդակների միաբանի կողմից Բահրամի մոտ ուղարկված հանցանքը ևս: Նա չոցով երեսն է հանգում վեզիրի մի նողկալի հանցանքը ևս: Նա կավանի բանակցություններով խոստացել է խրախնին՝ երկիրը նրան հանձնել: Բահրամը մահապատժի է ենթարկում վեզիրին: Սակայն դրանով ամեն ինչ չի վերջանում, Խորապես ցնցված այդ դրան իրողություններից, նա համոզվում է, որ դրանց համար առաջին հերթին ինքն է պատասխանատու, ինքը, որ, անձնատուր եղած իր հաճություններին, աշխաթող է արել իր պարտավորությունները համարական հանդեպ վեզիրին: Նա հրաժարվում է իր նախկին կենցաղից, հրկիդում է յոթ դրյակները և հարեմը ցրում: Նա չի կարողանում հրաժարվել միշտ այն որսորդությունից և, ի վերջո, որսորդության միջոցին էլ մահ է պատճառը: Մի անգամ երկու ծառայի ընկերակցությամբ նա հետաքանում է մի ցիոնի: Ցիոն տանում է նրան դեպի իմ քարանձավի ներսը՝ նա այլևս չի վերադառնում: Զորքը

Հառոնում է արդտեղ, որ սպասում էին շփոթված ծառաները. երկար սպասելուց հետո՝ նրանք տեսնում են, թե ինչպես քարանձավոց փոշի է ելում ու լավում մի ձայն, որ ասում է. ոգնացեք տաձանակավորը գործ ունի: Մտնում են քարանձավը, որ շատ խոր ձեւ և լուսեր ուրիշ ելք, բայց Բահրամին չեն գտնում: Գալիս է Բահրամի մայրը, նրա հրամանով փորում են քարանձավի հիմքը, բայց զարդյալ չեն գտնում թագավորին: Այդպես ել խորհրդավոր կերպով անհայտանում է Բահրամը:

Եթե Նիգամիի առաջին ստեղծագործությունը կրում էր զիգամ-
տիկ բնույթ, իսկ երկրորդն ու երրորդը՝ միրային-ուժանտիրկան,
ապա՝ այս ստեղծագործությունը կրում է գերազանցալիս արկա-
ծային, մասամբ նաև՝ հերիաթային բնույթ։ Հատկապես պետք է
նիշել այն թեթե, հանգստացուցիչ տրամադրությունը, որով համարկ-
ված է այս վիպերգը։ Շնորհով ու Ծիրինում» հազմանակող սիրո
բարերաստիկ ընթացքը զուգորդված է ցնցող, տրափիկ մոմենտ-
ներով. մի կողմից Ֆարճադի ողբերգական ինքնազդուումը, մյուս
կողմից՝ Խոսրովի որպես դավադրություններն ու վիպերգի մոալլ
վերջավորությունը խոր տրագիֆմի գրոշմ ևն թողնում վիպերգի
մրաւ ուելլի ու Մեծունի» մեջ երկու սիրահարների դժբախտ ափու
անհաջող ընթացքը ավելի և ավելի խորացնում է նրանց տրամա-
դրան՝ հասցնելով եղերական վախճանի։ Մինչընոք այստեղ, «Յոթ
գեղցիկուհիների» մեջ, թե՛ Բահրամի ամբողջ արկածները, և թե՛
սիրո պրոբեմի լուծումը ոչ տրագիկ, այլ առավելապես օպտիմիզա-
մի բնույթ ունեն։ Այս բանի համար նա օգտագործել է և՛ արկա-
ծային տարրը, և՛ հերիաթայինը, որ մի տեսակ վերացումն է ի-
րական կյանքից, մոռացումն՝ բոլոր անախորժությունների, քայլեսի
ու տառապանքների և սպացումն զեպի երջանիկը, «Յոթ գեղցիկու-
հիների» պատմած նովելներով նա ընթերցողին հեռացնում է իրաւ-
կան կյանքից ու տանում զեպի հերիաթայինը, որ նկարագրված է
արխական վար գույներով։ Եվ սակայն, չնայած այդ բոլորին, Նիզա-
մին այստեղ էլ հետևողական է իր սկզբունքների մեջ, այստեղ էլ
նա հանդես է գալիս իրեն խիստ քննադատ ու ոչ մի զիշում չի
կատարում։ Չնայած հերիաթների ու արկածների առկայությանը,
այնուամենայնիվ այստեղ ևս իր հիմնական նպատակն է ոմացել
և այդ՝ երկրի կառավարման հարցն է։ Իր բոլոր արկածներով հան-
դիրք՝ Բահրամ Գուրը հանդես է գալիս առաջին հերթին իրու թա-

կայացնելով՝ այդ պատմվածքներն իբրև մի մեղադրական ակտ՝ ֆեռագական արիստոկրատիայի նկատմամբ։ Նա վառ զույներով ցուցադրում է պալատական պաշտոնենության ծախվածությունը, նենդություններն ու դաշտանությունները, ապացուցելով, թերևս ոչ առանց ցամփի, որ նույնիսկ արդար թագավորը անօդնական ու անդոր է, որովհետև շրջապատված է այդպիսի պաշտոնյաներով։ Այսպիսով, այս ստեղծագործության մեջ ևս ներգամին հարազատ մեալով այն սկզբունքին, թե գեղարվեստական ստեղծագործությունը ոչ միայն պետք է ծառայի ընթերցողի գեղարվեստական հա- ռուցքներին, այլև պետք է ուսուցանի, հանդես է գալիս մի կող- մից իբրև քննադատող ու մերկացնող, լյուա կողմից՝ իբրև քարո- զիչ ու խրատող։ Բայց եթե «Գաղղոնիքների գանձարանում» նա նույն բանը կատարում էր անկախ, իբրա հետ չկապակցված, եր- բեմ չոր խրատական «ըստուցներով», ապա՝ այստեղ նա իր խր- ատները տալիս է գեղարվեստական վառ, անջնջելի տակավորու- թյուն թողնող պատկերների մեջ։

Առանձնահատով ուշադրության է արժանի այս ստեղծագործության կառուցվածքը: Մի կողմէց՝ Բահրամի արկածները, իսկ մյուս կողմէց՝ Հավելադիր պատմվածքները, որոնցով միջնորդական վորվում են այդ արկածները, զարգանում են վիաբրդի մեջ զուգահեռար, և հենց դրա շնորհիվ էլ շափականց բարդանում է, պիտի կառուցվածքը: Եվ, սակայն, չնայած այդ ամբողջ բարդության, չեղինակը բացառիկ վարպետությամբ կարողացել է ներհյուսել այդ բոլորն իրար և ստեղծել մի կուռ ամբողջություն: Խնշաբի դարմանալի ներդաշնակություն են կազմում երիտասարդ արքայանի դդյակի կառուցումը և յոթ դպյակների կառուցումը, յոթ պատկերները և յոթ գեղեցկուհիները, նույնանի զգցումն ու ճագնակյաց դասնալը և Բահրամի հրաժարումն իր վայելքներից, դպյակների հրկիվումն, հարեմի ցրումը, յոթ գույնների և յոթ նովիկների համապատասխան հաջորդականությունը, վեզիրի շարադրությունները և յոթ բանտարկյալների պատմածները, Բահրամի դասած գանձերը՝ բարայրում և նրա խորհրդավոր անհայտացումը քարանձավում: Նիզամին ամենավաղ երանդներուլ կարողացել է զուգորդել այդ բոլորն իրար հետ, շաղկապել ու ձուլել մի ներդաշնակ ամբողջության մեջ: Զափականց բնորոշ է հատկապես յոթ դեղեցկուհիների պատմած նովելների և դպյակների գույնների ներ-

«Յոթ պատկերներն» այսպիսով, գովարծությունը կազմություն է, անթառամ՝ իր վառ գույներով, տպաշալի ստեղծագործություն է, աբատկերներով, ցնցող՝ բռնությունների դեմ ուղղված վորիչ՝ իր պատկերներով, ցնցող՝ բռնությունների դեմ ուղղված բորբոքված հումանիզմով ու լավատեսությամբ այս ստեղծագործությունը միշտ թարմ, միշտ գրավիչ ու հրապուրիչ է եղել, «վարակել է ընթերցողներին առողջ տրամադրությամբ։ Այսօր էլ նա իր գեղարվեստական կատարելուությամբ դժավարիչ մի ստեղծագործություն է և իբրև այդպիսին էլ կմնաւ։

ԽԱՅԱՆՊԱՐ-ՆԱՄԻՆ.— Յուր վերջին ստեղծագործությամբ
մար նիզամին իբրև սյուժե ընտրել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու
կյանքը, Այս թեման նրա ընտրության արժանացալ, անշուշտ,
այն բանի շնորհիվ, որ Ալեքսանդրի մասին ավանդությունները
տարածվել էին Արևելքի ժողովուրդների մեջ տարրեր վարիանունե-
րով, ավանդություններ, որոնց մեջ Ալեքսանդրը ներկայանում էր
իբրև մեծ զորավար ու մարդարե։ Այստեղ էլ չեղինակն իր ստեղ-
ծագործության համար նյութ է քաղում տեղական ժողովուրդների՝
ոչ միայն մահմեդական, այլև քրիստոնեական ու հրեական ժողո-
ուրդների ավանդություններից և, հատևաբար, այստեղ էլ նա իր
պուրական ավանդություններից և, հատևաբար, այստեղ էլ նա իր
ստեղծագործությունն, այսպիս ասած, տեղայնացնում էր ու կա-
պում հարեւան ժողովուրդների հետո Մյուս կողմից՝ Ալեքսանդրի
րի ու Արքունության հայացքները՝ օգտվելով Ալեքսանդ-
րի ու Արքունության միջև եղած կապերից։ Այսպիսով, Ալեքսանդր
Մակեդոնացուն նիզամին դիտում էր ոչ միայն որպես հզոր նվա-
ճորդի, ինչպես ներկայացված էր նա ավանդությունների մեջ, այլև
որպես փիլիսոփայի ու մարդարեի Շանոթանալով նրա մասին ե-
ղած ավանդություններին՝ նիզամին սինթեզի է ննթարկում դր-
բանը, քաղում յուրաքանչյուրից այն, ինչ որ անհրաժեշտ է Հա-

մարում և կերտում է մի բացառիկ իդեալական կերպար: Խափը չնզդինակը, քննագատում է իր ուսումնասիրած ավանդությունների միավողմանի ու թյունը և հայտնում, թե ինքը դիտում է Ալեքսանդրին իրնք կողման՝ միացնելով դրանք մի ամբողջական, կատարյալ կերպարի մեջ:

Բացի նորագույն պատմություններից, ևս կարդացել եմ նաև Հրեական, քրիստոնեական ու ուրացավական գրքեր,—

... Ոմանք կոչում են նրան գահակալ,
Երկրների հովանավոր, ուստի ավելին՝ Հորիզոնների նվաճող,
Արքշները՝ նրա մերձավոր մարդկանցից,
Նրան իմաստության վկայագիր են տվել:
Երրորդները՝ նրա մաքրության ու կրոնի նկատմամբ ունեցած
նախաձեռնության շնորհիք:—

Նրան համարել են մարդարի:
Իսկ ես իմաստունների ցանած երեք հատիկից
Ուզում եմ անեցնել մի պաղարեր ժառ:
Նախ՝ ես կրախեմ թագավորության դռները,
Կպատմեմ երկրների նվաճման մասին:
Ապա հՀյուսնեմ խոսքեր իմաստության մասին,
Կընորոգեմ հնավանդ պատմությունները:
Հետո կրախեմ մարդարեսության դռները,
Զի և տերն է կոչել նրան մարդարի:

Խնչպես անսում ենք նիդամին խիստ ընդարձակ ծանոթություն է ունեցել Ալեքսանդրի մասին եղած ավանդությունների հետ, ևս գիտակցարար վերցրել է դրանցից ինչ-որ անհրաժեշտ է եղել իր նպատակադրմանց և, որ կարևոր է, օգտագործել է այդ աղբյուրները խիստ բննագատորեն: Նրա այդ բննադատական վերաբերմունքը առկա է միշտ՝ սկսած Ալեքսանդրի ծագման պատմությունից մինչև վերջը:

Ամբողջ ստեղծագործությունը նիդամին բաժանել է երկու մասի: Երկու մասերի ընդհանուր վերնագիրն է, ինչպես առել ենք, «Աքանդաբար-նամեն»: Բացի այդ ընդհանուր խորագրից, բարսրանշուր մասը կրում է առանձին վերնագիր: Առաջին մասը, որ ծագալով շատ ավելի մեծ է, բան երկրորդը, կոչվում է «Են»:

Րաֆ-Նամեն» (Փառքի գիրք): Այդ վերնագիրը, ինչպես հետում է ներածությունից, պատկանում է Հնդինակին, և այդպես նա վերնագրեալ է, անշուշտ, նկատի առնելով այն, որ հնոց այդ մասում է պատմության մասին դրանքի հաղթանակների մասին, հաղթանակներ, ուժուց շնորհիվ նա փառքի գագաթնակետին է հասնում:

Երկրորդ մասը որոշակի վերնագիր չունի: Հիմք ընդունելով այն բառերը, որոնցով նա սկսվում է, հաճախ կոչում են Շիթրեպ-նամեն» (Երատագիրք), սակայն, նույն այդ մասը կոչում են նաև «Թթալ-Նամեն» (Հաջողության գիրք): Բայց զրանից, հին ազգային բառերում նրանք առաջին մասը կոչում են «Թերրի» (Ցամաքաց ցին), իսկ երկրորդը՝ «Թեհրի» (Սովային), հիմք ընդունելով այն, որ երկրորդ մասում պատմվում է Ալեքսանդրի ծովային ճանապարհությունների մասին:

Դիբըն մկանում է դարձալ ներածական գովաներով, որոնցից առանձնապես ուշագրավ են այն մասը, որի մեջ համառուակի շարադրված է գրքի ամբողջ բովանդակությունը, և այն մասը, որի մեջ ընթերցողի հասունք ուշագրություն է հարվիրում այս ստեղծագրության վրա: Այս վերջին հանգամանքն առանձնապես ուշագրավ է այն բանիվ, որ ցույց է տալիս, թե որքան մեծ նշանակություն է տվել նիզամին իր այս վերջին պոհմին: Եվ այդ պատմական չէ, այստեղ բանաստեղծը լայնորեն ծավալելով իր մտքերը, կարծես թի մի ընդհանուր հայտարարի է բերում նախորդ ստեղծագրություններում ասածները, ամբողջացնում դրանք և ասում իր վերջին խոսքը: Այսպես պետք է բացատրել այն երևությը, որ նիզամին իր նախորդ ստեղծագրություններից և ուշագրությունների մեջ տարրեր լեզվնդմեր են Հորինվել, և, որ լայնացանց հետաքրքրական է, մեծ մասամբ հորինել են նվաճած ժողովուրմերը՝ ցեղակցական կաւզ ստեղծելով՝ Ալեքսանդրի ու իրենց միջև: Այդ միանգաման հասկանագիր է Ալեքսանդրի հաղթանակներն այնքան անուրանական էին, որ որմէ կերպ հերթել դրանքը կարելի են, առա, նվաճած երկրի ֆեռդալական արիստոկրատիան տիտանում է այն լեպենով, որ, իրու թի, Ալեքսանդրը ցե-

58

Դակից է իրենց, և արդարացնում է նրա հաղթանակը: Խսկապես, եթե Ալեքսանդրը, ասենք, Դարեհի որդին էր, ծնված Փիլիպպոսի աղջկանից, ապա՝ ի՞նչ զարմանալի բան է իրանի նվաճումը նրա կողմից: Այսպես ահա, յուրաքանչյուր երկրի ֆեռուալիզմը՝ Ալեքսանդրի մահվանից հետո, հորինում է իր և Ալեքսանդրի ցեղակցության առասպելը: Դրանցից առանձնաւում պետք է հիշել սուս կալխոմենեսի վեպը, որի մեջ Ալեքսանդրը համարվում է Եգիպտական բուրմ Նեկտաների և Մակեդոնիայի թագավոր Փիլիպպոսի կողմից: Այս վեպը առ պատճեն է Ալեքսանդրի մասին առաջարկություն և առ առաջարկություն է նաև իրանական վարիանտը, որի մեջ պատմվում է, թե Ալեքսանդրը Աքենին հարստության թագավոր Դարեհի և Փիլիպպոսի ազջկա որդին է, որ որդեգրվել է պատի՝ Փիլիպպոսի նողմից: Այս լեզենդը ժանրամասնորեն, իբրև միակ ճշմարիտ բացատրություն Ալեքսանդրի ծագման մասին, պատմում է Ֆիլիպպոսի հայած այն Հայունի թշնամանքին, որ տածում է գեղի Ալեքսանդրը: Ի դեպ, այս լեզենդներով ոչ միայն արդարացվում էր պարտությունը, այլև իրենց ցեղակից դարձնելով մակեդոնացի զորավարին, տուժիկ ազնվականությունը բաժանում էր նրա հետ նաև նրա փառքը: Եվ, իրոք, տոհմիկ աղնվականության գաղափարախոս Ֆիրդուսին ոչ միայն արդարացնում է Ալեքսանդրի հաղթանակը Դարեհի դեմ, այլև ուզդակի ասում է, թե ինչպես այդ, այնպես էլ բոլոր մյուս Հայունակներին Ալեքսանդրը հասկ է այն բանի շնորհիվ միայն, որ նրա երակներով հոսում էր աքեմենյանների արյունը: Նիշամին Ալեքսանդրի ծագմանը նվիրված զիսում պատմում է այս լեզենդը, բայց մերժում է, համարելով այն սուս: Նա պատմում է նաև մի ուրիշ լեզենդ, ըստ որի Ալեքսանդրը մի թշվառ միանձնում ուրիշ է: Որսորդության ժամանակ Փիլիպպոսը գտել է նրան ավեակների մեջ՝ մոր դիակի կողքին, սեփական մատը ծծելիս, և որդեգրել է: Ասկայն հեղինակը սրան էլ մի հավատում: Երկուսի մասին

Երկու պատմության մեջ էլ ճշմարտությունը կորած է,
Դատարկ խոսքերը ուշադրության արժանի շնու:
... Կարդացել հմ ես բոլոր երկրների պատմությունները
Որ աղան Փիլիպպոսից է ծնվել:

և համոզված եմ,

Այսպես, ուրեմն, նիզամին հիշում է այդ լեզենդները, բայց բնադրատարարը մոտենալով դրանց, մերժում դրանք ու գոնում՝ որ Ալեքսանդրը ուղղակի Փիլիպպոսի որդին է: Այսպես է լուծում նա Ալեքսանդրի ծագման հարցը: Այնուհետև հեղինակը հատուկ ուղարկություն է նվիրում յուր հերոսի դաստիարակությանը: Ալեքսանդրը սովորում է Սրբութանձնված հետ և ստանում է բազմակողմանի կրթություն: Վերջապես Ալեքսանդրը գա՞յ: Էարձրանում հոք մահեց հետո: Նա երգում է լինել արդար թագավոր և մտածել իր հպատակների երջանկության մասին: Խնչպես նկարագրում է Նիզամին, նա խկապես իրագործում է իր երգումը: Շուտով ամբողջ պատահակների ամառացը ամառացը է նրա՝ իբրև արդար և իմաստուն թագավորի՝ համբավը: Եվ, ահա, այդ համբավը լսած եփատացիները օգնություն են խնդրում այդ արդար թագավորից: Նրանք հայտնում են Ալեքսանդրին, որ սևամորթ զենդիները (զանզիքարցիներն) ամայացնում են ամբողջ Նեղոսյան հովիտը, և խնդրում են օգնության համար: Ալեքսանդրը հանձն է առնում օգնել և արշավելով զենդիների գեմ, անեղ մարտում հաղթում է նրանց: Իր հարուստ ուղմական ավարեց նա մեծամեծ նվիրներ է ուլարկում Դարեհին, որին հարկատու էր Փիլիպպոսը: Սակայն Դարեհը մեծ արժեք չի տակիս Ալեքսանդրի կողմից ցուցաբերված այդ ուշադրությանը և բատ արժանվույն չի գնահատում մեծագին գանձերը: Վիրավորված Ալեքսանդրը որոշում է այլևս հարկ շտալ նրան և խօսել իր հարաբերությունները նրա հետ: Նա հանգամանորեն հաշվի է առնում Դարեհի զորությունը, կշռագատում է նրա և իր ուժերը, ապա՝ նոր տարվա օրը խնջուրում լսելով երգի կոչը՝ ամբողջ աշխարհին տիրելու մասին, որոշում է միանել իր արշավանքները Դարեհի գեմ պատերազմելուց ու ետ է պահանջում նրան ուղարկած իր նվերները: Մի անգամ նա որսորդության ժամանակ ուղարկած իր նվերները, Երկու կավող երկու կաքավ, որոնցից մեկին իր առնում զնելով, մյուսին՝ Դարեհինը, ուշադրությամբ հետևում է կովի ընթացքին, մտածելով, որ իր առաջիկա պատերազմում կը հաղթի նա, ում անունը կրող կաքավն այս կովում հաղթող դուռը գա: Կոփին ավարտվում է այն կաքավի հաղթանակով, որ Ալեքսանդրի անունն էր կրում, բայց օդ բարձրանալով ընկնում է արծվի ձեռքը, Այս նախագուշակությունից Ալեքսանդրը համոզվում է, որ ինքը հաղթելու է, բայց իր կյանքն էլ կարճատև է լի-

նելու: Այսուամենայնիվ, վստահ իր հաղթանակին, նաև պատրաստվում է պատերազմի: Շուտով նրա մոտ են բալիս Դարենի սովորակները և հայոնում են, թե Իրանի թագավորը հարկ է պահանջում: Գայրացած Ալեքսանդրը խստորեն մերժում է նրանց. «Ով կամավոր կերպով նվիզնեց է ուղարկում, նա, վախճառութ նման, ստորագուցիչ հարկ շի ուղարկի», — ասում է նա և վերաբարձնում սուր-հանդակներին: Դարենը կրկին ուղարկում է սուրբանդակներին, այս անգամ հանձնելով նրանց գնդակ, շովան (խաղափայտ) և քնջութ, որոնք սուրբանդակը պետք է տար Ալեքսանդրին, եթե նա մերժեր հարկ տալ: Ալեքսանդրն իսկապես մերժում է, և սուրբանդակը տալով նրան գնդակն ու շովանը, իսկ քնջութը ցանելով հատակին, բացարում է դրանց միտքը, գնդակն ու շովանն ուղարկելով՝ Դարենն ուղղում է ասել, թե Ալեքսանդրը դեռ իրիսա է պիտք է խաղա դրանցով, իսկ քնջութը նշանակում է, թե Դարենի գործերն անհամար են: Սակայն Ալեքսանդրը բոլորովին այլ մեկնություն է տալիս դրանց.

Ինձ Դարեհը նրա համար չէ՝ ուղարկել շռպանը, աբոյք,
Որ իրենից խլեմ թագավորությունը, ու ետան ու ճ

առաջը է հայ:
Ինկ զնդակը, որ ես տեսնում եմ իմ առջի,
Աստղաբաշխները ձևով երկրպագողի հետ կհամեմտանե

Հարտակին թափված քնչութի վրա թոշումներ է բաց թողնում, ոռոնք իսկույն մաքրում են ամբողջ քնչութը, և Ալեքսանդրը հայտնում է եղրակացությունը.

Թող Դարեհն ուղարկի քնչութիւն նման բազմաթիվ զորքեր, իմ զինվորները թոշուներ են, քնչութիւն նրանց կեն:

Քնչութի փոխարեն Ալեքսանդրը վերապաշտպակ սուրբանեդակներին է հանձնում սպանդի (սիփենդ) դառն սկզբերը, որ ուսեւի շնորհի թաջումի համար, ապա՝ սկսում է արշավանքի պատրաստությունը։ Շուտով նա լուր է ստանում, թե Դարենը մեծ զորքով մտել է Հայաստան և արշավում է Ալեքսանդրի դիմ։ Վերջինս լուր է երթին աներկյուզ կերպով շարժում է իր զորքը, և ուրիշակցելու

որ մեծամեծների հետ և նախագծելով Հարձակման գործողությունը՝ Դարեհը Հանդիմանանքներով ու սպառնալիքներով է նաևակ ուղարկում Ալեքսանդրին ու պահանջում Հնազանդությունը. Ալեքսանդրը պատասխանում է մեղմ, բայց խրատական ու հպարտ տուով. «Աստված քեզ զորություն է տվել, բայց մի գոռզանար ասուցուց առանձնաշնորհածների հանդիպությունը, — ասում է նա և այդ ուղարկում ամբողջ պատասխանը. Վերջապես սկսվում է աշեղ ճակատամարտը երկու զորքերի միջև՝ Մոսուլի մոտ. առաջին օրը երկու կողմերն էլ կրվում են անդիքող ու կատաղի և մինչև երեկո ոչ մեկը մի զիջում իր զիրքերը. Զորքերը գիշերային դադար են առնում. և, առա, հենց այդ ժամանակ Դարեհը զորավարներից երկուար, որոնք անսպատված էին իրենց թափավորից, դալիս են Ալեքսանդրի մոտ ու խոստանում սպանել Դարեհին, եթիւ Ալեքսանդրը վարձատրի իրենց առատորներն Ալեքսանդրը, մտածելով, որ սպանել տալով Դարեհին կարող է խոսափել արյունաբեկ ճակատամարտից ու խնայել հազարամոր զինվորների կյանքը՝ ընդունում է նրանց առաջարկը և զորավարները զնում են. Հաջորդ օրն իսկ նա լոր է ստանում, որ Դարեհը խփված է. Գնազով հրանի գոռոզ թափավորի համբարը՝ զտնում է նրան մահվան տաքնապի մեջ. Հովհիւ պատեկերներով է հեղինակը Ակարապետել երկու հզոր ախորանների հանդիպումը. Ու Հաղթողի գոռոզությամբ, այլ գեհանձնորեն ու ցավակցաբար է դիմում Ալեքսանդրը Դարեհին, որ տառապում է մահվան դեմ իր անզորության գիտակցությամբ, բայց հարգանքով ընդունում Հաղթող ախոյանի ցավակցության խոսքերը. Ալեքսանդրը խնդրում է նրան հայտնել իր ցանկությունները՝ խոստանալով ճշուությամբ կատարի դրանք. Դարեհը հայտնում է հետեւալ երեք ցանկությունները.

Հուաշինն այն, որ անմեղներին սպանելու համար
ու լինես արդար դատավոր՝ մարդասպանների նիստմամբ:
Իկրորդ այն, որ արքայական գահը և թագը
մաստաբար պահես և շարիք չգործես:
Իրացդ հանիբ ատելության սերմը,
Իի զրկիր այս երկիրը մեր տոհմից:

Երրորդ՝ այն, որ իմ կանանց մոտ գնալով
Չանապատվես իմ կանանոցը:
Խովշենեկին, որ դուստրն է իմ
Եվ խնամված է իմ իսկ ձեռքի տակ,
Թո կինը դարձրու...

Ալեքսանդրն ընդունում է այդ պատվերները, երկու զորակարներին, որոնք սպանել էին Դարեհին, նա վարձատրում է հարուստ պարգևներով՝ իր խոստումը կատարելով, բայց անմիջապես մահապատժի է ենթարկում նրանց՝ իրքն դավանաների: Նա գա՞ է բարձրանում, հրովարդակ արձակում՝ խոստանալով արգարովիշամբ կառավարել երկիրը և բռնությունը հաղածել, Կամենալով վերացնել զրագաշատական կրոնը՝ նա ամենուրեք կործանել է տալիս ատրուշաները և արգելում կրակապաշտությունը: Դարեհին տված խոստման համաձայն, ամուսնանալով գեղեցկուհի Ռովշենեկի հետ, Արիստոտելի հետ ուղարկում է նրան Հունաստան, իսկ ինը գնում է Արաքիս, առանց պատերազմի իրեն հպատակեցնում արաբներին, ապա՝ Քարե գնալով՝ կատարում սահմանված պատույտը տաճարի շուրջը և իրաքով ուղերվում գեղի հայրենիք: Այդ միջոցին նրա մոտ են գալիս Ազրբեջանի սուրճանդակների և օգնության կանչում նրան՝ արմենների ու արխազների դեմ: Հապանդեցնելով հայերին և ապա՝ արխազներին, որոնց Դուլալ թագավորի գեմ աղրեշանցիները բողոքել էին Ալեքսանդրին և օգնություն խնդրել, նա վրաստան է մտնում ու կառուցում այնտեղ Թիֆլիս քաղաքը: Ուշագրավ է, որ նիզամին շատ մեծ գովասանքով է խոսում այդ քաղաքի մասին և համարում է այն ուղղակի երկրային դրախտ: Այստեղից նա ուղերվում է դեպի Բերդաշիդին վառ գույներով նկարագրում է այդտեղի բնության գեղեցկությունը, գեղեցկությունն այն երկրի, որ այնքան հարազատ էր իրեն: Ալեքսանդրը հիանում է այդ երկրի բացառիկ գեղեցկությամբ ու հարցնում է, թե ո՞վ է այդ երկրի թագավորը: Պատմում են, որ Բերդայի տիրակալն է մի կին՝ Նուշարե անունով, որ իր ժմաստությամբ ու արդարությամբ երկիրը միշտ բարգավաճ մինակում է պահում: Նրա ծառաները միայն կանայք են: Հրաժարված մարմնական վայելքներից՝ նա նվիրվել է միայն հպատակների բարեկեցությունն ապահովելու գործին: Թեև կին է, բայց հզ

ռազմական հղորությամբ նա անպարտելի է: Ալեքսանդրը գնում է թերդաւ: Նուշարեն ուղարկում է նրան մեծամեծ նվիրներ ու շնորհելու: Նուշարեն ուղարկում է արգարությունը, Ալեքսանդրը, կամենալով անձամբ հավորում նրա գալուստը: Ալեքսանդրը, կամենալով անձամբ տեսնել նրան ու խոսել նրա հետ, սուրճանդակի կերպարանքով ներկայանում է ամրոցը, սակայն հենց առաջին իսկ վայրիցանին նինքն իրեն մատնում է: Թափուշու սենյակը մտնելիս նա մի կատահնքն իրեն մատնում է սուրճանդակների մի քանի սուլորությունները.

Սուրճանդակը դանից ներս մտավ խիզախ,
Գեղի գահը գիմից առյուծի կեցվածքով.
Իրանին կապած սուրը ցած շդրեց,
Ինչպես որ կարգն էր սուրճանդակների:

Բացի այդ, Ալեքսանդրը խոսում է շափաղանց հանդունքն ու ինքնավստահ կերպով, որ վայել չէր սուրճանդակն: Նուշարեն հայտնում է, թե ինքը գիտի արդեն, որ ծպտյալ սուրճանդակը հենց ինքը՝ Ալեքսանդրն է և հաշտ ու իսպաղ կերպով բարեկամական ընթացք է տալիս այդ հանդիպմանը: Ուշագրավ է, այստեղ Նուշարեի հյուրասիրությունը: Նրա հրամանով ամրոցում ճոխ պատրաստություն են տեսնում, բայց հակառակ գրան, ուտեղենի փոխարեն Ալեքսանդրի առջև նա գնում է ոսկով, հակինթով, սուտակով ու մարգարիտով լցված անոթները: Ալեքսանդրը զարմացած դիմում է նրան, թե ինչո՞ւ իրեն ուստիվիթի փոխարեն թանկապին քարեկը են մատուցում, չը՝ որ նրանցով կշտանալ չի կարելի: Նուշարեն մեղմությամբ պատասխանում է: Եթե այդ քարերն արժեն չունեն, ինչո՞ւ նրանք կուտակելու համար կոիվ է մզում: Ալեքսանդրը համաձայնում է նրա գիտողությանը, որ, իրոք, հարստություն զիգելու համար շգիտք է արյուն թափել: Ակսվում է բայց հյուրասիրությունը, որից հետո Ալեքսանդրը՝ բարեկամուբուն բայցն կնքելով նրա հետ, վերադառնում է իր ճամբարը: Իր հերթին Նուշարեն էլ փոխադարձաբար այցելում է Ալեքսանդրին ու մասնակցում ճոխ խրախնանքին:

Ալեքսանդրը, վերջապես, շարունակում է իր ճանապարհ՝ այժմ նա արդեն կամենում է մի կողմից՝ ամրող աշխարհում վերացնել բռնությունն ու կեղեքումը, արդարություն հաստատել բռնուր երկրներում, մյուս կողմից՝ իմանալ, թե որտեղ են մարդիկ

առավել երշանիկ սպում: Գրավելով Դերբինդի ամրոցը և պարհապներ կանգնեցնելով նրա շուրջը՝ նա դնում է Սարիբ ամրոցն, որ պահված էին Քեյ-Խոսրովի գահն ու Զեմզիդ արքայի առասպելական աշխարհացույց գավաթը: Նա նստում է գահի վրա և ջուր խմում գավաթով, իսկ Ապոլոնը (Բուլինաս), որ ուղեկցում էր նրան, գավաթի օրինակով հորինում է առաջին աստծղաշափը (աստրոլար): Եարունակելով ճանապարհը՝ Ալեքսանդրը դիմում է դեպի Հնդկաստան: Հնդկական թագավորը Քայլը նրա նամակին պատասխանում է հարուստ նվերներով. ապա՝ նա գնում է գեղի Չինաստան և, ոչ ուժեղ ընդհարումներից հետո, հայտության դաշն կնքում շինական խաքանի հետ: Կերագարձի ճանապարհին նրա մոտ են գալիս Հայաստանի սուլթանակները և հայտնում, թե արխազ Դուվալի Ալեքսանդրի օգնությունն է խնդրում ոռուների դեմ կովելու համար, որոնք հարձակվել են Թերդայի վրա: Կիպրոսի ների ստեղներով Ալեքսանդրն զտապում է օգնության համենև գերված թագուհուն: Ռւշագրավ է այստեղ նիզամիի առանձնակի գովասանքը Կիպրակ կանաց գեղեցկության նկատմամբ: Ի վերջո Ալեքսանդրը հասնում է ուզմի դաշտ և, ծանոթանալով ոռունեկան գործերի ուժերին ու նրանց մարտունակությանը, համոզվում է, որ այնքան էլ հեշտ չեն նրանց դմբ կովելը: Ի դեպ, նիզամին մեծ դժվանանքով է խոսում ոռուների ուզմական քաջության ու խիդախության մասին, որ անշուշտ, յուր ժամանակում իսկ կատարված ոռունեկան արշավանքի թողած տափալորության արտահայտությունն է: Հայտնի է, որ 1170 թվին ոռունեկան տորմիդը Կասպից ծովսկ մտել էր Թուր գետը և սիմում էր պեսի երկրի խորքը. մյուս կողմից խաղարները հարձակվել էին Դերբինդի վրա ու գրավել այն: Երբանշահը միայն Վրաստանի թագավոր Գևորգի երրորդի օգնությամբ կարողացավ ետ մղել խաղարներին, իսկ ոռունեկան տորմիդը ոչնչացավ փոխորդի քամանակի: Բացի այդ, ոռուները հարձակվել էին Արքանի վրա նաև առաջ. օրինակ, 946—947 թվերին նրանք գրավել էին Թերդան: Այս հարձակումներից ցնցող տափալորության ազգեցությունն է եղել պատճառն անշուշտ, որ նիզամին, ժամանակադրական հայտնի խախտում կատարելով, նկարագրում է ոռուների արշավանքը Ալեքսանդրի օրոք՝ Ալեքսանդրը, բազմաթիվ տեղական ժողովուրդներին իր հետ միացնելով՝ լոթ ճակատ-

առաջարտում հաղթում է վերջապես ուստիներին և ազատում նույ-
նենին:

Ավագառելով այդ արատիրազմը՝ Ալեքսանդրն ուղևորվում է ոչ-
պի Հայկական մշուշի երկիրը, որ գտնվում էր Հյուսիսային
բնելուսահանության, այդտեղ էր գտնվում կենաց շրի-
առքարուրը, և ով խմեր այդ շրից, կանմահանարի Մեծ շարշարանք-
ների գնով նա հասնում է մշուշի երկիրը, մտնում է մշուշների մեջ
և քառասուն օրիւ որոնումներից հետո՝ լսելով խորհրդավոր մի
ձայն, որը հայտնում էր, թե միևնույն է, նրա որոնումներն ա-
պարդյուն կանցնեն, դուրս է գալիս այնտեղից ու դիմում դեպի
Հայքենքի Նիդամին պատմում է, որ անմահական ջուրը լուսատու-
քարի օգնությամբ գտել և խմել է Աւեքսանդրին ուղեկցող զինվոր
ները, որ և, որա շնորհիվ, անմահացել է: Պատմում է նաև արդ
առաջարտության վարիանուր, ըստ որի Խըզըր Իլլասի հետ
մշուշի եթերում թափառելիս պատահաբար նստել է այդ աղբյուրի
մոտ և ճաշել, այդ միջոցն աղ դրած ձուկը նրանց ճնորից ընկեր
է շրի մեջ և կենդանացել, որից և նրանք իմացել են, որ դա ան-
մահական ջրի աղբյուրն է:

վերադարձի ճանապարհին Ալեքսանդրը հասնում է մի խոր-
շաբաղավոր քաղաքի Բնակիչները պատմում են, որ երբեմն երլաւն
մուսակա լեռից մի խորհրդավոր ծայն կանչում է իրենց, բայց ով-
քեր քարձրանում են լեռը, այլև չեն վերադառնում: Ալեքսանդրը
փորձում է պարզել գաղտնիքը, բայց արդյունքի չի հասնում: Այն-
տեղ ուղարկված գինվորները նույնակես անվերադարձ կերպով
անհետանում են: Ալեքսանդրը վերադառնում է, վերջապես չուր-
հալութիւնից Դրանով էլ վերջանում է առաջին մասը:

Երկրորդ մասում հեղինակը ներկայացնում է Ալեքսանդրին
նախ և առաջ իրեն փիլիսոփա։ Վերադառնալով Ռում և կորպի
գցելով նորին դորձերը՝ նա Հոգ է տանում գիտության ու կու-
տուքայի ծաղկման մասին։ Նա հրամայում է Հովհաննի Թարդ-
մանել իր հետ բերած արժեքավոր զրքերը՝ տարբեր լիգուններից,
ապա՝ իր մոտ է Համարքում աշխարհի բոլոր իմաստուններին։ Ինքն
էլ իր հերթին հաճախ առանձնանում է իր համար կառուցված
խցում և սուղլում խորհրդածությունների մեջ։ Այս նախապատ-
րաստական գույններից հետո հեղինակը պատմում է տասը պատ-
մակածքներ, որոնց մեծ մասը բաղկած է ին Հովհաննա և Խոհ-

գովկուններից (օր. Միդաս թագավորի մասին ավանդությունը, որ վերագրված է Ալեքսանդրին, Արքիմեսի սիրո պատմությունը, Հերմոս Տիհոմեգիստի պատմությունը և այլն): Արանց հետևում է, եթե Կարելի է այսպիս ասել, փիլիսոփայական մասը: Նիզամին ներկայացնում է Ալեքսանդրին Հնդկական գիտունների հետ վարած վիճաբանության մեջ: Այնուհետև Ալեքսանդրի ներկայությամբ գիճաբանության մեջ են մտնում հոնական յոթ նշաննավոր փիլիսոփաները: Արքատունը, Ասպուն Տիհանացին, Սոկրատը, Պլատոնը, Բալեսը, Պորփիրը և Հերմեսը, թեև այս հատվածներն իրենց գեղարվեստական կատարելությամբ համեմատաբար ցածր են: Բայց շափազանց կարեոր են իրենց բովանդակությամբ: Վեճի նյութն է կազմով աշխարհի ծագման հարցը: Նիզամին, Հաջորի չնստելով ժամանակագրական տվյալների հետ, Ալեքսանդրի մոտ է բերում հոնական փիլիսոփայության տարբեր ուղղությունների ներկայացնուցիչներին և քննության առնում նրանց փիլիսոփայական հայացքները: Ցուցաբերելով իր հմտությունն ինչպես առարակ փիլիսոփայական հարցերին, այնպես էլ, առանձնապես, հոնական փիլիսոփայությանը՝ Նիզամին իր եզրակացությունը՝ հայտնում վիճարկվող հարցի նկատմամբ, այդ եզրակացությունը՝ որբանով առաջմա ուսումնասիրված է, հանգում է գնուստիկական ներպլատոնական ուղղությանը: Երջապատված փիլիսոփաններով ու գիտնականներով, սուզված խորհրդածությունների մեջ՝ Ալեքսանդրը համում է գիտության ծայրագույն գագաթներին: Բայց, առաջ, կրկին լսվում է խորհրդավոր ձայնը, որ կոչում է նրան գեպի հանապարհորդություն՝ մարդկությանը գեպի բարիքի ուղին բերելու նվա ուղերդում է: Նախ նա գնում է գեպի արեւուտք և հասնում երկրի արևմոյան սահմանին, ուր արեգակը սուզվում է օձիքանոսը: Այսուել ծիծաղեցնող թանկագին քարերով նա մի անմատելի ամրոց է կառուցում օպիտում: Այնուհետև նա դիմում է գեպի հարավ, ասկա՝ արևելք և համում է երկրի արևելյան սահմանին, որտեղ ծովը թափվում է տիեզերական օվկիանոսի մեջ: Ալեքսանդրը հրամայում է կանգնեցնել այդտեղ պղնձյա արձան՝ վեր պարզութեառուվ, իբրև նշան ծովագնացներին՝ իրենց բնթացքն այլևս շարունակելու համար: Այդտեղից վերադառնալով Զբանատան և այնտեղ միամսյա հանգիստ վայելելուց հետո՝ Ալեքսանդրը դիմում է գեպի հյուսիս: Ճանապարհին նա հանգիստ է

մի ժողովրդի, որ անրնդհատ ասպատակությունների է Հնաթարկվուա-
ամազակաբարու մի ցիվ կողմից, և կառուցում է հակալական պա-
րիսակ՝ թշնամիների հարձակումն արգելակելու համար ի մերը նա
համանում է դրախտային մի երկիր, ուր ամեն ինչ բացառապես
ըստ է: Արդասաբեր է հողը, բարենպաստ կլիման, պտուներն ու
ընթացքն առաջ, իսկ մարդիկ՝ բացարձակապես երշանիկ: Այդուղի
շկան հալածվածներ ու հալածողներ, կեներքվածներ ու կեղեքիշներ,
հարուստներ ու աղքատներ: Մարդիկ ապրում են լիակատար հա-
զամարդության ու աղատության մեջ, մեկը մյուսին իր եղբայրն է
համարում: յուրաքանչյուրը շահագրգոված է ոչ միայն իր, այլև
մյուսների աղատությամբ ու երջանկությամբ, յուրաքանչյուրն իր
պարտին է համարում օգնել ուրիշներին և, որ կարևոր է, իր եր-
շանկությունը տեսնում է մյուսների երջանկության մեջ: Դրա
շնորհիվ էլ այդ երկրում շկան իշխողներ և իշխանության ներկա-
յացուցիչներ. առանց իշխանության կողմից հաստատված օրներ-
ների էլ այդտեղ համարակությունը կառավարվում է, նույնիսկ հո-
ումքը հոմվների կարիք չունեն, որովհետև գողությունը, կողո-
ուրուսն ու ընշաբացցությունն իսպառ վերացված են: Մարդիկ
շափակոր են իրենց պահանջմունքների մեջ, աշխատասեր են և
զնամատկար հակումներից գերծ, որի շնորհիվ էլ նրանք ազատ են
հիմքանդություններից և մեռնում են խորին ծերության մեջ՝ գոյ-
իրենց կյանքից: Խնչպես Ալեքսանդրին իրենց կյանքը նկարագրող
ձեռունին է ասում, իրենց մեջ ապրել թույլ են տալիս միայն ի-
րենց նմաններին, իսկ շարերին վնասում են: Այսպես, ահա, վեր-
շապես Ալեքսանդրը գտնում է իր որոնած երջանկավետ երկիրը:
Իր ամբողջ կյանքում նա երազել էր աշդպիսի երկրի մասին ու ո-
րոնել, այժմ երբ նա արդին գտել էր այն, ցավ է հայտնում, որ շուտ
չէր եկել այդտեղ և յուրացրել նրանց կենսածեր: Բայց ուշ էր ար-
դեմ... Խորհրդավոր ձայնը կրկին կանչում է Ալեքսանդրին՝ հրա-
մայելով անմիջապես վերադառնալ: Ալեքսանդրը ճանապարհ-
վում է դեպի Ռուսիմ: Բայց Շահրազուրում հիվանդանում է: Երկա-
րատէ հիվանդության ընթացքում գիտունները ու մի կերպ շնորհականու-
թյունում օգնել նրան: Ալեքսանդրը զգում է մահվան մերձավո-
րությունը և գրագրին թելագրում է մորն ուղղված նամակը, որով
հայտնում է իր մոտալուտ մահվան մասին: Նույն նամակում նա
ինձդրում է մորը շվշտանալ իր համար. եթե իր հիշատակին պետք

է անպայման կատարի սգո հանդիս, ապա թող սարքի ճռի խցիքութեան և հրավիրի միայն ամսպիսէ ժարդկանց, տրոնք երթեանք չին կորցրել որևէ մեծաւովորի նամակն ուղարկելուց հետո Ալեքսանդրը մեռնում է ծպիտը գեմֆին: Սաեղծագործությունը վերջանում է Ալեքսանդրի հայրենիցի և յոթ փիլիսոփաների զախճանի նկարագրությունը: Մի գույն էլ նիզամին նվիրում է իր մահվան և իր թողության ժառանգությանը վերաբերող խորհրդագործություններին:

Ինչպես ասել ենք, իր այս վերջին ստեղծագործության մեջ նիզամին կամեցի է ամբողջապես ընթերցողին հազորիկի իր գիւտափական ու բարոյախոսական հայացքները: Հենց դրա ջարդիկ էլ այս երկն ստացել է դիդակտիկ-փիլիսոփայական բնույթ և այս տեսամեթից նման է առաջին ստեղծագործությանը՝ «Գաղտնիքների գործի և մի ամբողջական սյուժեից նրա մեջ պատմողական կոգման երկրորդական տեղ է գրավում, իսկ առաջնակարգը՝ անօտեան բարոզները, խրատներն ու զատողություններն են, ապա այսուղ փիեխոփայական ընդարձակ զատողությունների, վեճերի ու ժառանձների հետ միասին մեծ տեղ է գրավում պատմողական կոգմը: Յուր ընտրած հերոսի մասին ստեղծված ավանդությունները, և հենց նրա կարճատն, բայց փոթորկաւից կրանքը լիովին հնարագործություններից ներակի հեղինակին զուգահեռութար զարգացնել իր երկի թի՛ պատմողական և թի՛ տեսական-փիլիսոփայական կոգմը: Սա էլ, իր հերթին, հնարագոր է դարձնում երթեւ լուրջացնել ըստեղծագործության հետաքրքրությունը, լվերածել այն շափածո փիլիսոփայական տրակտատի:

Իրեւ հերոս ընտրելով Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, ներկայացնելով նրան իր երթե կողմերով ու նրա շուրջը համախմբելով ու միայն հույն, այլև ուրիշ ժողովուրդների նշանագոր փիլիսոփայներին՝ նիզամին կարծես իր առջև նպատակ էր դրել հաշվեհարդարի նստել զանազան փիլիսոփայական ուղղությունների հետ՝ մի կողմից, և ընդհանուր հայտարարի բերել նախորդ ստեղծագործություններում արտահայտած գաղափարները, ամփոփել երաներ ու վերջին խորան ասել՝ մյուս կողմից: Եվ, իրոք, այս ստեղծագործության մեջ նիզամին ամբողջացնում է իր գաղափարախոսությունը, զարգացնում այն ու հասցեում հնարագոր ստահճանենք:

Այստեղ էլ հիմնական հարցը հասարակության մեջ գոյություն ունեցող շարժիքների քննադատությունն ու նրանց վերացման քարոզն է: Այդ ձգտումն է մարմնացնում իր մեջ պոեմի հերոսը՝ Ալեքսանդրը: Եվ, եթե, առնենք Ֆիլոդուսին, արդարացնում էր Ալեքսանդրի նվաճումներն այն նկատառությունը, որ նա իրանական ծրագում սերում էր արքաների արքայացնում է Ալեքսանդրի արշավանքներն այն պատմագանձին արգարացնում է Ալեքսանդրին արշանական արշանագանությամբ, թե նա վարում էր ոչ թե նվաճողական արշանագանությամբ, ոչ թե իր ուղարկան հղորությունը գործադրում էր ավագները, ոչ թե իր ուղարկան համար, այլ, ընդհակառակն զառ ժողովուրդներին ստրկացնելու համար, ամենուրեք հակածում ազատում էր ստրկացված ժողովուրդներին, կեղեցիներին ու կողոպտիշտրին, պատժում ընկալիքներին, կամունքներին ու կամունքներին ու կամունքներին ու կողոպտիշտրին և մարդկային կարգ ու կամունքներին համար ազատում նրան իր իսկ՝ հեղինակի գաղափարների թրան ազատարար և որպան իր իսկ՝ հեղինակի գաղափարների պատճենում ու արտահայտիլու: Իրոք, Ալեքսանդրին հեղինակը դարձուած երկրի շուրջը պարունակը, դեկերունների ու գաղափարների արտահայտիլը: Որպիսի հպարտությամբ է պատճում Ալեքսանդրի արշավանքը բարբարոս զենքների դիմք, հեղինակը փառաբանությամբ է խոսում պավագանքար ցեղերից որպիսի փառաբանությամբ է խոսում պավագանքար կանգնեցնելու և այլ բազուածված երկրի շուրջը պարփակներ կանգնեցնելու և միա բազմիվ աշոքինակ գեպերի մասին: Այդ բոլոր դեկերունները հանդիս է զայխ իրեւ իւղաների, թուլկերի ու հալած լեռանգույն պաշտպան, և բռնակալների, անիրավ ու անարդար ու մերժերի պատժուզ: Իսկ այդ իրավունք էր ուայիս հեղինակին ու միայն սիրել իր հերոսին, ոչ միայն գովաբաննել նրան, այլ և միայն սիրել իր հերոսին, ոչ միայն գովաբաննել նրան, այլ և հարաբերանալ նրա գործերով: Իր բոլոր գործերով Ալեքսանդրը կարգադրության մեջ իրեւ միայն դրական հերոս, նա պոեմում ներկայանում է մեզ իրեւ միայն դրական հերոս, նա պաթիւ արյուն շահափառական կամ փառափառական նկրտում էր արդար, արդարածեր: Նա չի կամնենում թափեւ թեկուզ մի բարի է, արդար, արդարածեր: Նա չի կամնենում թափեւ թեկուզ մի բարի արյուն շահափառական կամ փառափառական նկրտում էր արդար, արդարածեր: Միայն շարիքն ու բռնությունը վերացնելու համար է նա սուբը հանում պատշաճնից: Բայց նույնիսկ այդ դեպքում էլ, եթե սուբը հանում պատշաճնից: Բայց նույնիսկ այդ դեպքում էլ, ապա նա կանգ է համարագոր է խուսափել արյունահեղությունից, ապա նա կանգ է

առնում ոչ մի միջոցի առջև Այլդպես նա խուսափում է բազմաթիվ անմեղ զինվորների արյունը թափելուց՝ սպանել տալով Դարձ- հին, կամ՝ փոքրիկ ընդհարումներից հետո՝ հաշտության եզր գտնե- լով շնուկան խափանի հետ Եվ այս բոլոր դեպքերում Նիզամին իր Հերոսի հետ է և ուրախանում է արյունահեղության խափանումից: Բայց այդ բոլորը դեռ չեն բավարարում Հեղինակին: Ալեքսանդրը ըստրայալ թափավոր է, նա իդեալական զեկավար է, բայց նրա հաստատած կարգերը դեռևս լավագույնը չեն: Ինքը, Ալեքսանդրն էլ որոնում է մի ավելի երջանիկ երկիր, ավելի արդարացի կար- գեր: Եվ, ահա, Նիզամին իր հերոսի հետ որոնում ու գտնում է այդ երջանկավետ երկիրը՝ ուստուիհական հաստիսային երկիրը: Սրանով արդեն Նիզամին հասնում է իր սոցիալական հայցքների դար- գացման վերջնափետին: Նա հանգում է, վերջապես, այն տեսակե- տին, որ հասարակության միջից կվերանան բռնությունները, կե- ղեքումներն ու անիրավությունները այն ժամանակ միայն, երբ հաստարակության բոլոր անդամներն ապրեն իրենց աշխատանքով, իրը մի բուռն իշխանավորները երկիրն իրենց փառասիրական ու շահասիրական ձգումների բավարարման աղբյուրը շդարձնեն: Հասարակության յուրաքանչյուր անդամը պետք է հորդա մյուսնե- րի համար այնպես, ինչպես իր համար Ուրիշի շահերի պաշտպա- նությամբ պաշտպանիր քո շահերը. այս սկզբունքի վրա է հիմնը- լած Նիզամին ուստուիհական հասարակությունը, և այս սկզբունքն է քարոզում ինքը՝ Նիզամին: Այս է, ահա, նրա վերջին խոսքը, ո- րով վերջացնում է իր ստեղծագործությունն ու իր գաղափարախո- սությունը:

Ակայն այս ստեղծագործության մեջ Նիզամին իր ուշագրու- թյունը միայն մարդկության սոցիալական կյանքի վրա չի քիևու: Նա քննության է առել նաև զուտ փիլիսոփայական հարցեր, ինչ- պես կյանքի ծագումը, աշխարհի գոյացումը և այլն: Դրանցից ա- ռավել կարեւուն է մահվան պրոբլեմը, Հայտնի է, որ մարդկու- թյունը դեռևս վաղնջական ժամանակներից մտածել է մարդկային կյանքի երկարացման, մարդու անժառացման մասին ու որոնել դրա միջոցը, բայց զգանելով այդ միջոցը հորինել է բազմատեսակ լեռնագներ՝ համբունական ջրի, առանձին հերոսների անխոցե- լիության, կենսատու բույսերի մասին: Նիզամին էլ այդ հարցին անդրադառնում է այսուղի Ալեքսանդրը որոնում է անմահական

շարք՝ գնալով մշուշի երկիրը: Սակայն Նիզամին այստեղ էլ իրա- կանն է ելակես ընդունում: Ալեքսանդրի բոլոր որոնումները ա- կանոն է ելակես ընդունում: տուրք տալով մահմեդական կրոնին՝ նիզա- մից հիշում է միայն ըստ այդ կրոնի անմահ Խըզրի լեգենդը: Մինչդեռ իր հերոսը, իրական մարդը մահկանացու է և արդպես էլ մնում է: Եվ որքան ցնցով է ու հուզիչ այն պատկերը, երբ հա- թական հերոսը, որ իր ոտքի տակն էր առել ամբողջ երկիրը, որ նույնիսկ բեկոներն էր նվաճել, մահվան տապնապի մեջ հեգնա- քով է դիտում բժիշկների փորձերին՝ մահվան առաջն առնելու հա- մար: Մահը անխուսափելի է, — այս է Նիզամին եղրակացոթյու- նը, — բայց մեռնելուց հետո էլ մարդ ապրում է իր գործերով: Նրա, — բայց մեռնելուց հետո էլ մարդ ապրում է իր մահը՝ իբրև ավանդ հանձնելով հավերժության իր հոյա- կալ ստեղծագործությունը:

Լիրիկան. — Ինչպես մենք ասել ենք արդեն, Նիզամին թողած գրական ժառանգության մի մասն են կազմում նրա քնարական բանաստեղծությունները: Հին աղբյուրների տված տեղեկություն- ների համաձայն Նիզամին քնարական բանաստեղծությունները շա- փազանց զատ են եղել, սակայն մեզ հասած՝ նրա քնարական բա- նաստեղծությունների ձեռագիր ժողովածուները պարունակում են նաև աստեղծությունների ձեռագիր ժողովածուները պարունակում են այդ բիշն էլ հարկ եղածին շուրջ երկուշագար տող: Ցավոք սրտի այդ բիշն էլ հարկ եղածին շափ ուսումնասիրված չէ և, որ ավելի գլխավորն է, գիտական- քանադարական հրատարակությամբ առաջմ լույս չի ընծարված: Այդ է պատճառը, որ նույնիսկ այժմ էլ, Նիզամին մասին խոսելիս, չիշում են միայն նրա պիտիները. մինչդեռ նրա քնարակուն բա- նաստեղծությունները ևս իրենց գեղարվեստական արժեքով ար- ժանի են մեծ ուշագրության: Այս համառոտ շարադրանքով շնոր- հանալով այդ բանաստեղծությունների մանրամասն ու բազմահոգ- մանի վերլուծության մեջ, բավականանանք առաջմ Նիզամին լի- րիկական մի քանի բնորոշ կողմերի մասին խոսելով և բնութագրե- լով այն ընդհանուր գծերով:

Նիզամին լիրիկայի մեծագույն մասն են կազմում սիրային բանաստեղծությունները՝ գագելները: Բանաստեղծը խորը հուզա- կանությամբ ու բացառիկ անկեղծությամբ երգում է սերը, զեղում կը ապրուները: Ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է արևելադեմ մերտելու այդ բանաստեղծությունների յուրաքանչյուր տողը

տռգործած է Նիզամիի հատուկ անկեղծությամբ ու զգացումների խորությամբ։ Այդ նույնը վերաբերում է նաև նրա բանաստեղծությունների գեղարվեստական կողմին։ Բանաստեղծությունների մեջ էլ նա հաճախ է զալիս իրեն մեծ վարպետ Խնչպես ինչքը բանաստեղծն էլ վկայում է, իր դազեների զգալի մասը որել է զննավար երիտասարդության տարիներին, միայն մի քանիսն են գրչած հետագայում, որ և համտատվում է հենց գաղեների բովանդակությամբ։ Սվ. առաջան, դեռևս երիտասարդ հասակում գրած այդ գաղեներն էլ աշքի են ընկնում լեզվի ճոխությամբ, նուրբ, գեղեցիկ պատկերներով ու համեմատություններով և բանաստեղծական, հատկապես շափական արվեստի կատարելությամբ։ Առանձնապես զաղեների մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ մի հանգամանք, արևելքում ստեղծված գրական ավանդության համաձայն գաղելի համար չի պահանջվում ըովանդակության միասնականության։ Խնչպես համտատում են հենց արևելքի անցյալի տիեզերական գաղաքի բարաբանչությունը (երկառող) պետք է կազմի մեջ բարեգայած ամրագություն՝ ըստ բովանդակության։ Գաղելի աժողովությունն ու միասնաթյունը ստեղծվում էր գերազանցազեռ միջնորդի միաւունակ հանգով և շափով։ Մյա հետևանքին, ինչպես հայտնի է, այն եղավ, որ տաճներկու-տասներեքիրորդ դարերոց արգեն, բանաստեղծների ուշադրությանը զիսավորապես կենաց առնուած է ձևական ու շափական տեխնիկայի վրա, իսկ բովանդակությունը հետին տեղն է բռնում։ Այս արևելքի գրականության համար ընդհանուր դարձած հատկանիշներից մեկն է, որ իր ծագությանն է համուռ տաճնհնդ-տաճնվեցերորդ դարերում, երբ շափական արվեստը գաղեների մեջ դառնում է արդեն ինքնանատակ մի բան։ Այս կողմից ևս, ինչպես ճիշտ կերպով զիտել է Քերտելը, Նիզամիին կշտամբել չի կարելի։ Ամբողջ ժողովածուած գժվար է գտնել մի տող, որ ինքնանապատակ լինի, ծառայի առականական կատարելության, իրեն ավելորդ պերճարանություն։ Ըստ հակառակն, Նիզամիի գաղեների յուրաքանչյուր տողը հագեցած է շատ խորը, բայց սեղմորեն արտահայտված բովանդակությամբ։ Իրեն առանձնապի արժանիք պետք է ափելացնել, որ բովանդակության առանձնակետից բեյթերի անկախությունն ու, մասնավանդ, առջառվածությունը նկատելի չեն։ Յուրաքանչյուր զաղել ունի շուրջ աժքության գաղաքան, միասնական բովանդակությունը, որի հիմքում ըն-

կած է մի որմէ հուզգ կամ խոչ, որ զարգանում է բեյթ առ բեյթ և աժքությանում է միտյա ամբողջ զաղելով։ Այս մի այնպիսի վարպետությունն է գաղեների գրելու արվեստի մեջ, որին արկելով բանաստեղծներից բշերն են համելի։ Սակայն, հակառակ դրանց բովանդական արմելագետները սովորաբար անտես են առնում նիւզամիի քնարերգության այդ դրական կողմերը և, առանց համարեն ուսումնասիրելու այն, արժեվորկում։ Դեռ ավելին, նույնամասուն ուսումնասիրելու այն, արժեվորկում։ Դեռ ավելին, նույնամասուն ուսումնասիրելու այն, արժեվորկում։ Մեր համար ավագ կամ դաղեների մեջ էլ տեսնել սովորական աշխատավայրը։ Նրանք հաջտնապես արվեստական կերպով փորձամարդացքը։ Նրանք հաջտնապես արվեստական կերպով սովորական այլաբանությամբ։ Մինչդու ամենաթթվակի ընունվյունն, անգամ, բավական է ցուց տալու համար, թե այդ գաղեների այլաբանական մեկնաւությունը միանգումայն ժամացածին վործածին վործածվող սե։ Բանությունը միանգումայն ժամացածին վործածին վործածվող սե, ուրեմն և եման բաղմաթիվ բառերը զուրկ են կոնկրետությունից։ Այս գովքն է նրանց մեջ վերացագան է, անմարմին ու անիրաւությունն արտառով էլ միանգումայն տեղին է դրանց ուրեմն համար ավելին՝ միայն այդպիսի մեկնաբաւական մեջնությունը հնական է դառնուած նրանց համար ավանդության մեկնությունը սովորաբար նույնամասուն ուսումնական կողմերի վերաբանումը՝ պատկերավոր ձևով դրվագ է նաև ամպարանության մեկնությունը՝ պատկերավոր ձևով դրվագ է նաև ամպարանության ու այլամ որմէ կասկածի հնական կամ ուղղակի կերպով, այնպես որ այլամ որմէ կասկածի հնական մի կարող ինեն նրա սովորական բովանդակությունը։ Նիզամիի գաղեների մեջ մենք այդպիսի բան գտնել չենք կարող։ Նրա գաղեներում երգմած սերը ժիանգամայն կոնկրետ է, մարդկամին, և զիլիներում երգմած սերը ժիանգամայն կոնկրետ չ տալիս։ Այն խորը որեւէ ամպարանական մեկնության ու անկեղծությունը, որունք դարցումները, այն անմիջականությունն ու անկեղծությունն է հասուն հնարա գաղեներին, ուսումնական որմէ, այլաբանության շեն կարող ներդաշնակել։ Ի վերը, Նիզամիի գաղեների բովանդակությունը շեն կարող ներդաշնակել։ Ի վերը, Նիզամիի գաղեների բովանդական մեկնությունը պատկերավագան չէ, և նրանց ամպարանական մեկնությունը պատկերավագան չէ, այլ, ընդհակառակը, վերացական թյունը ու թե կոնկրետացնում է, իսկ այս ցուց է տալիս։ Ի գաղաքությունը նրանց բովանդակությունը, իսկ այս ցուց է տալիս։ Որ բովուական արմելագետներն արտեղ էլ առաջնորդվում են մի որ բովուական արմելագետներն արտեղ էլ առաջնորդվում են մի որ կա Նիզամիի գաղաքությունի տեսնդինցով սքովել այն դրականը, որ կա Նիզամիի գաղ-

պելներում և ամեն տողին արհեստականորեն տալ կրոնական բռնանդակություն:

Մեր ասածները փաստերով հաստատելու համար իբրև նժուշ քերենք նիզամիի դադելներից երկուար,

Գյողալ, քնելուց ոչ մի շահ չկա, եկ ուրախանանք
մինչև առավոտ,
Ուրիշ գիշերներ այդ քնի տեղակ քնով կծփանք
մինչև առավոտ:
Մերթ աշբով-ունքով քեզ կփայփայեմ, մերթ քեզ իմ սիրո
օթախը կառնեմ.
Մերթ քեզ տեղ կտամ իմ սրտում, կզգաս դու սիրո քնքաներ
մինչև առավոտ:
Դու մի տիկնիկ ես՝ նուշ աշիկներով, գեղեցկուհի ես
շաքար շուրբերով,
Բայ գինովներին նուշն ու շաքարը մազա է, բերկրանք
մինչև առավոտ:
Երեկ մինչ գիշեր քեզանից բաժան ես գլուխս էի թակում
ծով վշտից,
Այսօր, յար, եկար, գլխիս թագ դրիր, շունեմ վշտ,
տանջանք մինչև առավոտ:
Իմ շանը ես քեզ մատաղ արեցի, — ասի, այս քնքուշ ձեռքը
քոնն է, յա՛ր,
Սիրո՛մ, զառ դցի՛ր, ինձ հետ միասին խաղա՛, նարդի տանք
մինչև առավոտ:
Մազդ ոլորիր հանց ապաշխարանք, մինչև ուշ գիշեր տուր
ինձ համբույրներ,
Ապաշխարանքը շաղ տուր վարսիդ պես, իմմամ դիմինին թանկ,
մինչև առավոտ:
Այս գիշեր նստիր, դու ականջ արա նիզամու հնչեղ
քաջցր երգերին,
Թող քու ականջի մատանին շընկնի ուրիշ ոչ մի հանդ
մինչև առավոտ:

* * *

Սիրահարներին, որպես առյուծներ, նա թուխ աշերով
որսում է էլի-
նի ով առյուծի սիրու ունի սիրով, զրկում է սրտից,
յարից սիրելի:
Հոնքերի նետը աղեղին դնում, լարում է, ձգում, բայց
շի արձակում:
Օ, հըաշք, նայիր, նա ինձ խոցում է, թեև շի նետում
նետերը ձեռի:
Էսօր Սանամիս երիսը տեսա, վշտից շապիկս ես ծվատեցի,
ինչու աշխարհում շփորձված գինին գինուցընում է
ինձ սքանչելի:
Երբ քու երկաթե շրտում փնտրում եմ հավատարմություն,
նվիրվածություն,
Ոնց կաղզեն բյուրեղ իմ սրտի վրա պարսաքարերը սիրո
պաշտելի:
Ես ամեն մի օր հիշատակում եմ գիշերներն անուշ
ժամագրության,
դու ամեն գիշեր օրերս ես համբում, պահում հաշիվը
սրտիս զարկելի:
Դու ամեն գիշեր հետ հանդիպելը շատ նեղին է, ճնշող, երգի՛լ
թեև յարի հետ հանդիպելը շատ նեղին է, ճնշող, երգի՛լ
նիզամի,
Բայց ով վարդեր է կյանքում որոնում, նա հանդիպում է
նաև փշերի:

Այսպիսով նիզամիի քնարական բանաստեղծությունները մեջ
արժեք են ներկայացնում թե՛ իրենց խորը հուզականությամբ, թե՛
բարվանդակությամբ, և թե՛ բանաստեղծական արվեստի կատարե-
լությամբ: Մեծ բանաստեղծը զրանց մեջ էլ հարազատ է մնացել
իր սկզբունքներին, մասնավորապես սիրու ու բարոյականության
հարցերում և քարոզել է իր ժամանակի համար առաջադիմական
գաղափարներ: Ահա թե ինչու սովորական արևելագիտությունը
գտնում է, որ նրա լիրիկան նույնական մեծ արժեք է ներկայաց-
գտնում է, որ նրա լիրիկան նույնական մեծ արժեք է ներկայաց-

նում, որ գյանատել նըսա ժառանգովքումը, անտես առելով իբրիկան, նշանակում է սամերի տակ թողնել այդ ժառանգության մի արժեքավոր մասը և, հետևաբար, թերի գործափար կազմել նրա ձամին:

Ամփոփում.— Այժմ, եթք մենք ժանոթացել ենք նիզամիի ամբողջ գործան ժառանգության բովանդակությանը, հնարավոր է ի մի բերել այդ առանձին հասովածներն ու ամրողական գաղափար գաղաղմել այդ ժառանգության արժեքի մասին: Եթե նիզամիի առանձին ստեղծագործությունների, հասկապես հինգ պոեմների մեջ այսուժետի ու կառուցվածքի տեսակետից ընդհանուր բան դրել չկա, ապա գաղափարական տեսակետից նրանք սերմառին շաղություր ստեղծագործությունների մեջ էլ նիզամին հանդիս է գաղաղմակի մեծ մատող ու բարոյախոս և հետևական կերպով քարոզում է յուր գաղափարները: Նիզամին լիովին գրականության դաստիարակիչ դեռ հասարակական կյանքում: Դեռ ավելին, հետեւով իր ժամանակի հայեցակետին, նա ևս գտնում էր, որ գրականությունը հասարակական կյանքի վրա ազդելու գենք է և իր ստեղծագործությունների մեջ նպատակ է դրել իր բարողները, խրատներն ու քննադատությունը ժառանցիցնել կյանքի վերափոխման, ժողովրդի համար բարեկեցլավ կյանք ստեղծելու գործին:

Իր ստեղծագործությունների մեջ նիզամին շոշափում է հասարական կյանքի բուռու կողմերը: Սակայն կարևոր, հիմնականը՝ իր հսկ հասարակական կյանքի հոսու կողմերի բննակատությունն է ու հասարակության համար երջանիկ կյանք ստեղծելու քարոզը: Սրա ըոլոր երկերում առկա է սոցիալական բողոքը, հասարակական չարիքի անողոք քննադատությունը: Իր ըոլոր ստեղծագործությունների մեջ էլ նա հասկնու է եկել իրրե բռնության ու կեղերման անհաջա թշնամի: Սրա լավագույն ապացուց է հենց այն, որ ստեղծագործությունների մեջ և ու մի առիթ բաց չի թողեցներում գոյություն ունեցող անիբավությունները, անսահակերտությունը կեղերում ու կամացականությունները քննադատելու համար: Հասարակական կյանքի ամենախոշոր արատը, որ նա քննադատում է հատկապես «Գաղափանիքների գանձարանում», աՅոթ գեղեցիկություններում և «Խսքանդար-նամենում», ֆեռդական վերնախավի

կողմից աշխատավոր ժողովրդի շահագործումն է: Նա անողոք կծրագրվ մերկացնում է իշխողների սանձարձակ կամուլատունությունները, անլուր կեղերումն ու նշշումը՝ աշխատամըռների շահագործմանը, նրանց նկատմամբ: Վկա լինելով բռնականների շահագործմանը, նրանց անարդարություններին՝ նիզամին քննադատության է ենթարկում արարդի արարքները և քարոզում գործեք դաշ, սովորել սրանց տմարդի արարքները և արդարությամբ: Նրա սուր արդարություն ու կառավարել երկիրն արդարությամբ: Նրա սպառադատությունից շնոր ազատփում ո՞ւ իր ժամանակի տիրակալուն իրը, ո՞ւ պարական էպոսում բարության ու արդարության սիրա համարգած Խոսրով Անուշիրվան արքան, և ո՞ւ իսկ Երեսան պար Մակեդոնացին, որին նա ներկայացնում է իրրե իդեմտրական գոր Մակեդոնացին, որին նա սուր առաջարգությունների մասին Շաղագությանի մասին գործարակիչ դանձարանում: Ինչպիսի գայությունը է պատմում բռնակալ վեցիրի մասին աՅոթ գեղեցիությունը և ինչպիսի ըոլոր կա յոթ բանտարկյանների սրատը շինարեն և ինչպիսի բովանդակությունը շարադրելու մենք տեսանք, որ հեղինակն Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ներկայացրել է որպես իդեմտրական կերպար: Բայց նույնիսկ Ալեքսանդրը նիզամիի ստեղծագործության մեջ հանդիս չի դալիս առանց թե նիզամի ստեղծագործությունը ուղարկությունը ուղարկությունը նույնիսկ նոր խոստովանում է, որ ինքն էլ, իրրե թագավոր, ունի խոտելի արարքներ, ասելով:

«Մածով պետք է մնա մեր գաղտնիքը,

եթե բացենք մեր ներսը,

Ապա գարշաճոտովթյունը ողջ աշխարհը կրոնի:

Այս քննադատությունը տիրականների անիբավությունների ու կեղեցման նկատմամբ վերջապես ուղղակի բռնություն է վերտակում, և հեղինակը իր ամբողջ ատելությունն ու թշնամները ամփոփում է այն մարտական բառերի մեջ, որոնցով բռնություններին հույամբ չենթարկվելու կոչ է անում: Ահա այդ տողերը:

«Իւզու հանձնում իս հարվածի պարանոցդ հույորնն,

«Ինչու տանըում իս լուր ու մունջ բռնությունը անօրեն,

«Եղի՛ր դու փոշ, պահի՛ր մեջքիդ սլաքները սրասամ...»

Իշարկե դրանից մի կարելի ճշրակացնել, թե նա քարոզել է ապստամբություն, կամ նման մի բան ՌՀ, այդ տողերով պարզապես նա գտնում է, որ չպեսոք է բռնակալների անհրավությունները տանել լուր ու մունջ, որ բռնակալին պետք է պատճել: Իսկ այս քարոզով նա հակագրվում է սովորներին, և կապվում Ալիքների հետ, որոնց մասին խոսել ենք: Ինչ վերաբերում է հասարակական կյանքը փոխելուն, ապա այդ հարցում նրա հայացքների մեջ գտալի էվոլուցիոն է կատարվել: Իր առաջին արեմի մեջ՝ «Գաղտնիքների գանձարանում» նա թիւ խոտորեն քննադատում է բռնությունն ու անհավասարությունը, այնուամենաբնիվ ֆեոդալական հասարակական կարգը չի ժմանում: Նա նույնիսկ արդարացնում է գույքային անհավասարությունը, իշխողների և իշխովողների գոյությունը, համարում այդ բնական երևությ, քանի որ՝ «Տագուատը կարված է մարմնի շափառվել և օմարդուաստիճանը համապատասխանում է նրա արժանիքներին»: Այդպես էլ, իր առաջին սուսմում նա հանդես է գալիս իրեն թափանորական միահնձան իշխանության կողմանակից, քանի որ՝ «ընկույ զլույս չպիտի լինի, որովհետև մեկը կկտրեն»: Սրանով էլ պայմանափորված է նրա սկզբունքը՝ հասարակության համար երջանիկ կյանք ստեղծելու մասին: Նա խոտորեն քննադատում է բռնակալներին, մերկացնում նրանց անհրավություններն ու կամայականությունները՝ ցուցադրելով յուր հասարակաբանի խոցերը: Բայց այդ խոցերը բումելու համար նա չի քննադատում հասարակության կառուցվածքը, չը ձեռում փոխել, այլ կամնում է բարելավել այն: Այս պատճառով էլ, եթե մի կողմից նա քննադատում է բռնակալներին, մյուս կողմից էլ քարոզում է նրանց՝ «դարձի ուլիք, կառավարել երկիրը արդարությամբ»: Այսպիս, պատճելով Անուշիրվանի մասին, նա պատճենածքն ավարտում է ասելով, թե Անուշիրվանը, բումելով լուցիցից յուղված, մտածեց իր անհրավությունների մասին, գոտապարտեց իրեն և այնուհետև եղավ արդար թագավոր: Նույն է կատարում նաև Բահրամ Գուրը ՅԵՊ զեղեցկուհիներում: Այսպիսի շրինակներ ցուցադրելով՝ Նիղամին կամնում է, ոռ տիրակալները խուսափեն անհրավություններից ու կեղեգումից և ուղղվեն: Նույն նպատակին են ծառայում նաև «բարի», «արդար» թագավորների կերպարները, որոնց հեղինակը ներկայացնում է իրունակելու

իշխուներ և քարոզում հնասել նրանց: Իբրև այս վերջնի մարդնացում կարելի է հիշել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Այսպես, ուրեմն, իր կյանքի առաջին շրջանում Նիղամին գտնում էր, թե բարի խրատներով ու հորդորներով կարելի է ազգել բռնակալների վրա, ուղղիդ ճանապարհի բերել նրանց և դրանով իսկ ստեղծել հասարակության համար երջանիկ կյանք, վերացնել շահագործումը, բռնությունները, անհրավություններն ու կյանքի բոլոր դանապակությունները: Այդ նպատակով էլ նա մի կողմից քննադատում էր բռնակալներին, բարի խրատներ ու պատվիրաններ տալիս տիրակալներին, մյուս կողմից իդեալականացնում անցյալը, ներկայացնելով այդ անցյալն իրուն երջանիկ ժամանակ, իսկ անցյալի թագավորներին՝ իբրև արդարության մարմնացում, որոնք ստեղծվել են «Հապատակների հոգուները թիթեացներու և ոչ նրանց կեղեգելու համար»: Սակայն հետագայում, կյանքի դառն փորձով Նիղամին համոզվեց, որ իր և իր նման հազարավորների քարոզներն ու խրատները շնու կարող վերացնել հասարակական կյանքի շարիքները, քանի դեռ գոյություն ունեն իշխողներ և իշխովողներ, քանի դեռ գոյություն ունի գույքային անհավասարությունը: Կյանքը ինքնին հերքեց նրա սկզբանական համոզմունքը: Եվ, ահա, «Իսրանդարնամենա» նա որոնում է երջանկավիտ կյանքը: Նրա իդեալականացրած հերոսը՝ Ալեքսանդրը, որ ամենուրեք վերացնում է շարիքները, անհաջող կոփէ և մղում բռնության ու կեղեգումների դեմ, իր ճանապարհորդությունների ընթացքում հասնում է ուսուպիական հյուսիսային երկրին, ուր մարդիկ ապրում են կատարելապես ազատ ու երջանիկ, ուր չկա պետություն, չկա գույքային անհավասարություն, գոյություն չունի հասարակության դասակարգային երկառվածությունը՝ շահագործվողների միջև Այսպիսի ամենադատանական համարակարգին կամադիմ է ուսուպիային: Նա յուր ժամանակի հասարակաբան համադրում է ուսուպիական հասարակաբան գոյության ու աշւտության սկզբունքների վրա: Այսպիսով իր վերջին ստեղծագործության մեջ նա հանդես է գալիս որպես մարդկանց կատարյալ հավասարության կողմանակից և բայցառում է ոչ միայն միապետությունը, այլև՝ առհասարակ պետությունը:

ինչ վերաբերում է այդ ուստոպիային հասնելու միջոցին, ապա այս հարցում նիզամին իդկալիստական այն սկզբունքին է, թե կարելի է հասարակության կառուցվածքը փոխել բարոյական կատարելության հասնելով։ Այլ բան սպասել նրանից շեր էլ կարելի, իհարկենա կրում, է յոր դարաշրջանին ու հասարակաբարգին հատուկ սահմանափակվածությունը և ոչ նիշտ հայեցակենոր՝ հասարակության ու հասարակական կյանքի մասին։

Իր բոլոր ստողծագործությունների մեջ էլ նիզամին հանդիս է դաշիս իրեկ մեծ հումանիստ և ժողովուրդների համերաշխության քարոզիչ։ Նրա երկերում լի կարելի գոնել որևէ ժողովրդի նկատմամբ արտահայտված թշնամանքը։ Ընդհակառակն, ներկայացնելով իր երկերում բազմաթիվ ժողովուրդների ներկայացուցիչների կամ հենց բուն ժողովուրդներին, նա աշխատում է ցույց տալ նրանց դրական կողմերը։ Միայն մի հարցում նա մեղադրում է այս կամ այն ժողովրդին, այն դեպքում, եթե որևէ ժողովուրդ փորձում է զենքի ուժով ստրկացնել մի ուրիշ ժողովրդի։ Այդ դեպքում էլ, սակայն, նա բայց մննի մասին մեղադրում է տիրակալներին, որոնք փառքի ու հարստության համար արյունահնդի պատերազմներ են հրահրում։ Հենց այս նույն տեսանկյունով էլ նա դիտում է պատերազմները։ Նա քարոզում է հաշտություն ու խաղաղություն և անսահման հիացմունքով է պատմում այն բոլոր դեպքերի մասին, եթե վերահսկու պատերազմը կանխվում է հաշտությամբ։ Այդպես է նկարագրված Ալեքսանդրի ու շնուրական խարանի հաշտությունը, այդպես է նկարագրված Ալեքսանդրի ու Նուշաբեկի բարեկամությունը և այլն։ Նույնիսկ Ալեքսանդրի կողմից Դարեհին դավաճանների ձեռքով սպանել տալը նա հիմնավորում է այն նկատառումով, որ դրանով փրկում էր հազարամուր զինվորների կյանքը։ Ընդհանուր առմամբ նիզամին դիմ է պատերազմներին և այդ արտահայտել է ամեն առիթով։ Մակայն կա մի պատերազմ, որ նա անհրաժեշտ է համարում։ այդ՝ օտար լծից աղատվելու համար մղված պատերազմն է, անհրավությունները վերացնելու համար մղված պատերազմը։ Միայն դրանով է արդարացնում նա Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները։

Իր ստողծագործությունների մեջ նիզամին շափազանց մեծ տեղ է հատկացնում բարոյախոսության և ապահանքան ամենա մասնականի սկզբունքը, ամեն և, հատկապես, կնոջ հարցը։ Առանձին ստողծագործությունների վերլուծման ընթացքում մենք տեսներ սպանում է նրան։ Այս սկզբունքի մեջ նիզամին տեսնում է հասարակական շարիթների վերացման կարևոր մոմենտներից մեջ։

Փոխել բարոյական կատարելության հասնելով։ Դրանով էլ պատմավորված է նրա բարոյախոսությունը։ Հասարակության բարոյական կատարելագործման հարցում առաջնակարգ տեղը նա հատկացնում է գիտությանը և դաստիարակությանը։ «Ենիլի և Մերկունի» մասին խոռնելիս մենք արդեն, թե ինչ էր պահանջում Հորից՝ որդիների դաստիարակության հարցում։ Այստեղ ավելացնենք Ֆիայն, որ նա իր կողմից քարողում է ազնվություն, ոգագարարություն ուրիշների նկատմամբ, աշխատասիրություն, համեստություն ու լափավորություն։ Մարդ պետք է օգտակար լինել հասարակությանը։ այլապես նա պիտանի չէ կյանքում։ Իւս սի հասարակությանը։ այլապես նա պիտանի չէ կյանքում։ այլապես նա պիտուրդներին, ապա նա գտնում է, որ երկրի գարգացման ու հզորության գործաներից հիմնականը գիտությունն է, Այդ բանի համար, իրեն օրինակ, նա հիշում է Հին Հույներին, ամենով, թե Հույները իրենց Հզորությամբ պարտական են գիտության զարգացմանը՝ Հունաստանում, և որ Հույների փառքը անթա՞ է նրանով, որ ամրող աշխարհը նրանցից է գիտություն ուված։ Այդ նույն միտքը նա զարգացնում է արտահայտում է Ալեքսանդրի կերպարով, որի դրական հատկանիշներից մեկն, ինչպես ասել ենք, իմաստությունն էր։

Նիզամիի խրատների մեջ կարևոր տեղ է գրավում շարության դեմ կռմիկը։ Նա գտնում է, որ շար մարդկանց պատճենը անհրաժեշտություն է, ամենին, անպատճի թողնել շար մարդկանց, նշանակում է մասել արդարներին։ Այս սկզբունքը նա քարոզում է ամեն պատեհ առիթով։ Նույնիսկ շնորհ գեղեցկուհիներից յոթ պատճենագրեներում, որոնք ավելի հերիաթագին, թեթև ու հանգստացուցիչ տրամադրությամբ են համակված, առկա է այդ սկզբունքը։ Հիշներ են արորի պատմությունը, որի մեջ Խելքը իր մոտ բերված հանցագործին՝ Շարդին՝ ապատում է, բայց թագավորաները սպանում է նրան։ Այս սկզբունքի մեջ նիզամին տեսնում է հասարակական շարիթների վերացման կարևոր մոմենտներից մեջ։

Ի վերջո նիզամիի բարոյախոսության մեջ կարևորագույն տեղ է գրավում ընտանիքի, սիրո և, հատկապես, կնոջ հարցը։ Առանձին ստողծագործությունների վերլուծման ընթացքում մենք տեսներ սպանում է ապա սկզբունքին և մեջ նիզամին տեսնում է հասարակական շարիթների վերացման կարևոր մոմենտներից մեջ։

քետրության, փոխադարձ ու անդավաճան սիրո վրա։ Հակագրի բերով
մահմեդական աշխարհում ընդունված և Ալուրանով արտոնված
բազմակության սովորության՝ նա քարոզում է միակնություն,
ամփոփելով իր տեսակետը Հետևյալ խոսքերի մեջ։ Ընազմանին
մարդը, վերցապես մենակ կմնա։ Սակայն կնոջ հարցում նա է լ.
ավելի առաջադիմական հայցքներ է պաշտպանում, գտնելով, որ
կինը կարող է և պետք է տղամարդուն հավասար դիրք ունենա,
պետք է օգտվի այն բոլոր իրավունքներից, որոնք տղամարդկանց
մենաշնորհն են դարձել։ Նա գտնում է, որ կինը կարող է նույնքան
չափ հասարակական գործիշ լինել, որքան և տղամարդը։ Այս բանը
նա հաստատում է այնպիսի կանացի կերպարներով, որպիսիք են
Միջն-Բանուն, Շիրինը, Նուշարեն և այլն։ Այս համոզմունքը
միջնադարում, մանավանդ մահմեդական աշխարհում, բացարձա-
կապես հակադիր էր կնոջ նկատմամբ եղած հասարակական վե-
րաբերմունքին։ Իսկ այդ նշանակում է, որ նիզամին բոլոր հարցե-
րում էլ իր սկզբունքներով պաշտպանել է առաջադիմական հա-
յցքներ։

* * *

Կոսելով առանձին ստեղծագործությունների մասին՝ մենք
աշխատել ենք համառոտակի բնութագրել թե՝ առանձին կերպար-
ները, և թե՝ ամբողջ երկի գեղարվեստական արժեքը։ Այժմ հա-
մառոտակի խոսնքը նիզամինի ստեղծագործական մեթոդի, նրա
բանաստեղծական արվեստի ու լեզվի մասին՝ ամբողջությամբ
վերցրած։ Առանձին հերոսների կերպարների վերլուծությունը
նկատի առնելով, անգամ, հեշտ է եղարկացնել, որ նիզամին ոռ-
մանտիկ է։ Իրոք արևելքի ժողովորդների գորականության պատ-
մության մեջ նա հայտնի է որպես սիրային ոռմանտիկայի խոշո-
րագույն ներկայացուցիչներից մեկը։ Լելլին, Մեծնունը, Խոսրովը,
Յարհաղը, Շիրինը, Բահրամ Գուրը և հերոսների մի ամբողջ շարք
անդամակած ոռմանտիկական կերպարներ են։ Իր պոեմների յուրա-
քանչուր հատվածում իսկ նա հանդիս է դաշին իրոք ոռմանտիկ
պոետ։ Նիզամինի ստեղծագործական մեթոդը ոռմանտիկն է։ Թե՝
իր ստեղծագործական մեթոդով, և թե՝ իր երկերի կառուցմարդքա-
յին մի շարք հատկանիշներով նա հետևել է արևելքի ժողովությո-

ների, հատկապես արաբների ու պարսիկների, հնամենի գրական
ամսանություններին։ Սակայն, դրան զուգընթաց, որոշ հարցերում
առանձնություններին հեռացել է այդ ավանդություններից և իր սեփա-
կան, նոր ժամանակներով ու պատմական նոր իրադրություննե-
րով պայմանավորված ինքնուրույն ավանդը մտցրել պոեզիայի
մեջ։ Առաջին մեծ նորությունը, որ հատուկ է նիզամինի գրեթե
բոլոր ստեղծագործություններին, այն է, որ շատ պոեմների մեջ
նա տեղ չի տալիս դերբնական ուժերին, մի բան, որ մինչ այդ
մահմեդական արևելքի գրականության ամենաբնորոշ մեթոդներից
մեկն էր։ Նույնիսկ օմոթ գեղեցկուհիներին մեջ տեղ գտած ֆան-
տաստիկան չի փոխում նիզամինի դիրքը այդ հարցում։ Այսուղի,
ինչպես գիտենք, Փանտաստիկան չի ներշյուտվել երկի սյուսեին,
այլ հանդիս է եկեղեցի արքայադատությունի պատմած նովելներում,
որոնք բովանդակության տեսակետություն որևէ կապ շունեն պոեմի
հետ և ներմուծվել են միայն հերոսի՝ Բահրամ Գուրի կերպարն ամ-
ստացացնելու համար՝ ցուցադրելով նրա զբաղմություն։ Այսպես որ,
այսուղի էլ, նիզամին՝ պատմելով այդ նովելներն արքայադատու-
մանի բերանով, պատասխանատվությունը չի վերցնում իր վրա և,
հետևաբար, չի հրաժարվում իր սկզբունքից։

Երկրորդ բնորոշ նորությունը հերոսների անհատականացումն
է և նրանց հոգեբանության, բնավորության, զգացումների ու
գործելակերպի, մի խոսքով ամբողջ կերպարի ու միատեսակ,
ստանդարտ ու մեկնդմիշտ անփոփոխ մնալը, այլ նրանց զարգա-
ցումն ու տիպականացումը։ Միջնադարյան արևելքի գրականու-
թյան, հատկապես կպոսի բնորոշ գծերից մեկը հերոսներին մշշ-
առապես կայուն բնավորությամբ կերտելն էր։ Այսպես, օրինակ,
մուսթամի, թեյ նոսրովի, Աքրասւաթի կերպարները շատ մեծ
վախճառությամբ են կերտված պարսկական էպոսում։ բայց նրան-
ցից յուրաքանչյուրը ամբողջ կպոսի մեջ օժտված է նույն գծերով։
Դա հանդիս է դաշին սկզբում։ զարդարող դեպքերը, փոփոխ-
ությունները հանդիս են դաշին սկզբում։ հանդամանքները մաղաշափ անդամ
վոր իրադրություններն ու բնավորության վրա։ Նի-
զամինի մոտ հեշտ հակառակն է։ Մեջնունը, ըստ ավանդության և
պատմի պատմական աղբյուրների, սիրահարության մոմենտից իսկ
քառական արաբական աղբյուրների, սիրահարության մոմենտից իսկ
իրենք էր, դիվահար, որից և ստացել էր իր մականունը։ Մինչըն-
դարձն մոտ այդպես չէ։ Նիզամին գրություն է համոզել, որ պա-
տմականի մոտ այդպես չէ։

տանեկան հրապուրանքը հայտնի պայմաններում վերածվում է անփառագրելի մոլոցքի և վերջապես խելաքարովյան հասցնում Մեշնումին: Այդպիսի զարգացում են ապրում նաև Խոսրովի, Բահրամ Գուրի կերպարները: Բացի պրանից, Նիղամիի մոտ հերուսերից լուրաքանչյուրն ունի իր համակ վերաբերմունքն ու գործելակերպ՝ միևնույն հանգամանքներում: որքան տարբեր են, օրինակ, Ֆարհաղը, Խոսրովը, Մեշնումը և Բահրամ Գուրը սիրո հարցում: Եվ, որ կարեւո՞ն է, յուրաքանչյուրի վերաբերմունքը պայմանավորված է յուր իսկ կերպարի ամբողջոթյամբ. հեղինակը ձգտում է համոզել, և մեծ մասամբ համոզում է, որ տվյալ հերոսն այլ կերպ վարվել չէր կարող: Այսպիսով, թեև Նիղամիի ստեղծագործական մեթոդը սովորական է, բայց վերը հիշված այդ նորությունները առանց այլևայրության նշում են արգեն ուսալիքմի որոշ առարիթմի առկայությունը: Իսկ այդ, անշուշտ, պայմանավորված էր բանաստեղծի ապրած ժամանակաշրջանով: Մենք ասել ենք արդեն, որ բաղաբների զարգացմանը զուգընթաց Նիղամիի ժամանակաշրջանում դիտության որոշ ճյուղեր զգալի առաջընթաց էին կատարել և, որ դիմավորն էր բաղաբային արհեստավորական խավերն արդեն իսկ սկսել էին օգտագործել դիտության որոշ նկանությունները գործնական կյանքում: Այս բանն իր հերթին աստիճանուրար խախտում էր միշնադարյան միամիտ պատկերացումները գերբնական ուժերի, ոգիների և այլնի վերաբերյալ: Իսկ այդ, անշուշտ, իր արտահայտությունն էր գտնում նաև գրականության մեջ:

Ինչ վերաբերում է Նիղամիի ստեղծագործությունների բանաստեղծական արվեստին ու լեզվին, ապա այս կողմից ևս նրանք կատարյալ են: Ամենից առաջ պետք է շեշտել պատկերների ու համեմատությունների ձևինությունն ու պերճությունը, որ մի կատարյալ ուժորմ էր արևելքի պարսկալնու պոեզիայի մեջ: Մինչև Նիղամին գրականության մեջ հաստատված տրադիցիային համաձայն ճոխ պատկերներով և, առհասարակ վսեմ ոճով, կարելի էր գրել միայն քնարական բանաստեղծությունները, առանձնապես՝ բասիդները: Այդ միանգամայն հասկանալի է: բովանդակությամբ աղքատիկ ու կեղծ ներբողները պետք էր զարդարել վսեմաշուրջ դարձածքներով, պատկերներով ու համեմատություններով, որ պեսուի արտաքին փայլով ժածկվի: բովանդակության աղքատու-

թյունը: Դրա համար և՛, վերջին հաշվով, բասիդների մեջ լինուի պերճությունն ու տեխնիկայի վարպետությունը դամանում են ուղղակի նպատակի, Մինչդեռ էպիկական ստեղծագործությունները, դական մեջ պատմողական կողմը գերիշտողն է, դրվում էին շատ ավելի պարզ լեզվով, բնական ոճով և անշուր: Ուշագրավ է, որ այդպիսի ստեղծագործությունների հեղինակները, կամենալով ցուցադրել իրենց վարպետությունը, անընդհատ դիմում են լիրիկական շեցումների նիղամին իր ստեղծագործությունների մեջ վճռաբար հրաժարվում է այդ տրադիցիայից: Նա յուր էպիկական ստեղծագործությունները զարդարում է անզուգական պատկերներով ու համեմատություններով, և դրանով իսկ հիմնադրում մի նոր ուղղություն պոեզիայի մեջ, որին հետևում են հաշորդները: Հենց դրանով էլ պայմանավորված էր լեզվի հարցը: Եթե մինչև այդ էպիկական երկերում լեզուն շատ ավելի աղքատիկ պետք է լիրիկական ստեղծագործությունների պիրճ լեզուն վայրի էլ հերարիում էպիկական գործերին, ապա Նիղամին իր հոգակապ պատկերների ու համեմատությունների համար չէր կարող բավարարվել աղքատիկ լեզվով: Եվ իրոք, նրա երկերի լեզուն շափականց հարուստ է և ընտիր: Բովուական արևելագետները, առակացն, այս հարցում ևս կշտամբում են Նիղամիին, առելով, թե նրա լեզուն բարդ է: Որ, իսկապես, Նիղամիի լեզուն ավելի բարդ է քան, առանք, Ֆիրդուսունը, այդ ճիշտ է, և դրա պատճառը մենք ցույց տվինք: Բայց, ինչպես սովորական արևելագետներուն է հաստատել, Նիղամիի լեզվի բարդությունն այն չէ, ինչ որ արբունական բանաստեղծների բասիդներինը: Այս վերջինների մեջ լեզվի բարգացումը, վերացական, առեղծվածային պատկերներ կերտելը նպատակ է: Ներբողապիրները, ասես, անհասկանալի, վերացական ու անսպասելի պատկերներով կամենում են շըշմեցնել ընթերցողին: Մինչդեռ Նիղամիի մոտ այդպես չէ: Նրա պատկերները շափականց կոնկրետ են, իրական կյանքից բաղաձայն, մեծ մասամբ, հիմնված են տեսողական կամ, առհասարակ, զգայաբար ընկալելու ապավորությունների վրա: Այդ պատկերները գեղար հասկանալի են հենց այն պատճառով, որ նրանք կապված են յուր ժամանակի կենցաղի, կուտուրայի ու պատկերացումների հետ: պետք է բազմակողմանիորեն ծանոթ լինել այդ դարաշրջանի միայն պատմությանը, այլև նյութական կուտուրային ու,

մանավանդ, կենցաղին՝ այդ պատկերներն ու համեմատությունները լիովին հասկանալու համար:

Ի վերջո, մի քանի խոսք էլ նիզամիի թողած աղջևությունների մասին: Մենք արդեն ասել ենք, որ Հինգ պոեմների ժողովածուն, «Խամսեա» ընդհանուր վերնագրով, գրական տրադիցիս է գարձել մահմետական արևելքի ժողովուրդների մեջ: Բայց արդ նրա թողած աղջևության մի չնշին կողմն է միայն: Սկսած տառներիքրորդ դարից նրա պունդների նմանությամբ, Հենց նույն սյուժեներով ու վերնագրելով բազմաթիվ բանաստեղծներ գրուել են Շամսեաներ: Այդ նմանությունների զգալի մասը անհաջող կրկնություն է միայն, սակայն կան նաև այնպիսիները, որոնք շատ մեծ գեղարվեստական արժեք են ներկայացնում: Հստ ուրում, այս անմիջական աղջևությունները շեն սահմանափակվում աղբբեջանական դրականությամբ, այլ տարածվում են ամբողջ մահմետական արևելքում: Թաղմաթիվ նմանողներից հիշենք մի քանիսին, որոնց ստեղծագործությունները համաշխարհային հընտակ են վայելում: աղբբեջանական գրականության մեջ այդպիսին: Ֆիղուլին (մեռել է 1562 թիվն), յուր օկեյլի ու Մեծնում» պունդպարսկական գրականության մեջ այդպիսին են էմիր Խոսրով Դեհլեցին (մեռ. 1325), Սելման Սավիշին (մեռ. 1377), Արդուրահման Ջամբին (մեռ. 1492), ուղբեկական գրականության մեջ՝ Ալիշեն Նավուին (մեռ. 1502) և այլն:

* * *

Այսպես, ուրիմն, նիզամին լինելով մեծ մտածող ու բարոյական և ունենալով բանաստեղծական մեծ ձիրք՝ յուր անմահ ստեղծագործություններով խոշոր ավանդ է ներդրել մարդկության առաջավոր կուլտուրայի ուսկե ֆունդի մեջ: Դժգոհ լինելով իր ժամանակից, դատապարտելով անհավասարության, շահագործման ու ընձության վրա հիմնված իր հասարակարգը՝ նա միշնադարի խավարի միշից յուր հայացքն է հառել դեպի ապագան: Ահա նե ինչու աղբբեջանական ժողովուրդը, Սովետական Միության բոլոր Լզբայրական ժողովուրդների հետ այնպիսի խանդավառությամբ տոնեց նրա ծննդյան ութհարյուրամյակը: Իր ամբողջ կյանքը նպերելով ստեղծագործելուն՝ նա անընդհատ մտորել է ժողովրդի բա-

րորության մասին, տառապել աշխատավոր մասսաների շարքաւ կյանքի համար ու երազել երջանիկ հյուսիսային երկրի մասին: Եվ, ահա, այսօր, երբ բուրժուական երկրներում կուտուրան ու գրականությունը՝ ժառայելով դոլարի քաղաքականության, անկուտ են ապրում, սովետական ժողովուրդը, որ հաղթական պայքարով կերտել է արդեն անդասակարգ սոցիալիստական հասարակություն, նիզամիի գրական ժառանգությանը յուր արժանի գնահատականն է տալիս՝ դարձնելով ժողովրդական լայն գանդ-վածների սեփականությունը:

Ես ոչ ոքից փոխառություն չեմ ստացել:
Ինչուր սիրու է թելադրել, այն եմ սաել,

գրում է նիզամին «Գաղղտնիքների գանձարանում»: Սովետական ժողովուրդը բարձր է զնահատում վաստակն այն բոլոր մարդկանց, որոնց սիրու ժողովրդի համար է բարակել:

Տեսմանված է արտադրության 14/II 1948 թ., Առորագրված է տպադրության
3/III 1948 թ., ՎՖ 02608, Հրատ. 519, պատվեր 92, տիրաք 1500. 5,6 տպագր
ժամ., մեկ մամուկում՝ 34.560 տպ. Կիշ:

Հայեական ԱՍԲ 96 տպագրան, Երևան, Աբովյան 104:

Հայեական ԱՍԲ 96 տպագրան, Երևան, Աբովյան 104: